

ΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 87ο • ΤΟΜΟΣ 173ος • ΤΕΥΧΟΣ 1857 • ΜΑΡΤΙΟΣ 2013

Αφιέρωμα: 1821 - Αρματολισμός

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ • ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΖΑΚΗΣ • ΚΩΣΤΑΣ ΑΓΓΕΛΑΚΟΣ

Προσωπογραφία του Οδυσσέα Ανδρούτσου.
Λιθογραφία, Γενικά Αρχεία του Κράτους. Συλλογή Χαρακτικών

Λογοτεχνίες • Δοκίμιο • Κριτική

ΗΛΙΑΣ ΜΑΓΚΛΙΝΗΣ • CHERRY SMYTH • ΝΕΝΑ ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΕΙΜΟΝΗΣ • ΧΑΡΗΣ ΒΛΑΒΙΑΝΟΣ • Γ. ΜΠΟΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΛΦΟΠΟΥΛΟΣ • ΑΘΗΝΑ ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΑΒΒΑΣ ΠΑΤΣΑΛΙΔΗΣ • ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΙΤΟΣ

ΤΙΜΗ: 12€
ISSN: 0028-1735

Μάρτιος 2013

ΥΠΗΡΕΣΙΑ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ (1927)

ΥΦΥΝΤΕΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ	(1927-1932)	
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ	}	(1933-1934)
ΡΟΣ ΧΑΡΗΣ		
ΡΟΣ ΧΑΡΗΣ	(1935-1987)	
Ι. ΜΟΣΧΟΣ	(1988-1998)	
ΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ	(1998-2012)	

υθυνητής

Ε. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ

επιμετριάς Σύνταξης

ΜΗΤΡΗΣ Π. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

επιμετριάς κειμένων-Διορθώσεις

ΓΕΛΙΚΗ ΡΟΒΑΤΣΟΥ

επιμετριάς

ΣΙΛΙΚΗ ΜΑΝΔΑΛΑ-ΣΑΝΤΟΡΙΝΑΙΟΥ

επιμετριάς

ΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «CORFU»

επιμετριάς

ΣΑΛΤΟΡΙΑΔΗΣ & ΥΙΟΙ Ο. Ε.

επιμετριάς

ωτερικού

1 χρόνος (4 τεύχη): 40€

2 χρόνια: 75€

ωτερικού

1 χρόνος: 70€

2 χρόνια: 130€

επιμετριάς συνδρομών

Φρατζέσκα Κακλαμάνου, τηλ.: 210-3213030

επιμετριάς

ΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"

Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

Ενριπίδου 84, 105 53 Αθήνα

τηλ.: 210-3213030 • FAX: 210-3214610

e-mail: neahestia@hestia.gr

HESTIA" PUBLISHERS &
BOOKSELLERS - SINCE 1885

4 Enripidou str. - GR 105 53 Athens - Greece

tel: +30 210-3213030 • FAX: +30 210-3214610

e-mail: neahestia@hestia.gr

ISSN: 0028-1735

ΚΩΔΙΚΟΣ ΕΛΤΑ: 1461

Περιεχόμενα

Λογοτεχνίες

- 3 ΗΛΙΑΣ ΜΑΓΚΛΙΝΗΣ *Πιέρινα*
- 14 CHERRY SMYTH *Test, Orange (Δοκιμή, πορτοκαλί), (Πέντε ποιήματα)*
- 20 NENA KOKKINAKH *Φέτος για μένα δεν θα χτυπήσει το κουδούνι*
- 24 ΚΩΝ/ΝΟΣ ΛΕΪΜΟΝΗΣ *Μια υπενθύμιση*
- 27 ΧΑΡΗΣ ΒΛΑΒΙΑΝΟΣ *(Τρία ποιήματα)*
- 32 Γ. ΜΠΟΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ *(Ένα ποίημα)*
- 33 ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΛΦΟΠΟΥΛΟΣ *Συνέντευξη με τον Ντορς Γκρόνμπαϊν
«Οι επόμενοι ποιητές σίγουρα θα έλθουν»*

Αφιέρωμα: 1821 - ΑΡΜΑΤΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

- 41 ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ *Ο κόσμος της «θάλασσας των βουνών»
Ο αρματολισμός από τον 16ο αιώνα έως το 1821*
- 97 ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ *Αηστεία, οικονομικά πλεονάσματα, κτηνοτροφία
Υποθέσεις για το πλέγμα που τις συνδέει, 18ος-19ος αι.*
- 116 ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΖΑΚΗΣ *Οπλαρχηγοί και προεστοί
Κοινωνικές κινητικότητες και οικογενειακές
στρατηγικές στον ορεινό χώρο*
- 136 ΚΩΣΤΑΣ ΑΓΓΕΛΑΚΟΣ *Αφηγήσεις για την ελληνική επανάσταση
στην εκπαίδευση (1858-1893): δείγματα
γραφής και αναστοχασμοί*

Μιλήστε μας για την ελληνική έκδοση, που κυκλοφόρησε πρόσφατα, σε συνδυασμό με την εκδήλωση στο Ινστιτούτο Γκαίτε.

Προσωπικά, ήμουν πολύ τυχερός με την ανθολογία των ποιημάτων μου στα ελληνικά, χάρις στην εξαιρετική μετάφραση του Αθανάσιου Λάμπρου, αλλά εδώ υπάρχει η πολύχρονη φιλία με τον μεταφραστή, δεν μπορεί να γίνει κάτι ανάλογο σε μια μέρα, χρειάζεται χρόνος και υπομονή. Μη ξεχνάτε πάντως: το επίπεδο της νέας ποίησης είναι πολύ υψηλό, και ταυτόχρονα δύσκολο όσο και η Νέα Μουσική. Το κοινό αποτελείται από μοναχικούς και σιωπηλούς εραστές-αναγνώστες, που κινούνται μακριά από τις τυμπανοκρουσίες της διαφήμισης. Ίσως, στην εποχή μας, μόνο το σπάνιο να είναι το πραγματικά ποθητό.

Πέτρος Πιζάνιας

Ο κόσμος της «Θάλασσας των βουνών» Ο αρματολισμός από τον 16ο αιώνα έως το 1821

Από τα βόρεια Άγραφα της σημερινής νοτιοδυτικής Θεσσαλίας έως την ορεινή Ναυπακτία στον Κορινθιακό κόλπο και, ανατολικά, από την ορεινή Λειβαδιά με το προϊστορικό Τροφώνιο Μαντείο φτάνοντας στα Ακαρνανικά όρη στο Ιόνιο πέλαγος, η περιοχή ορίζεται από τη γεωμορφολογία, τους μύθους και τη μακραίωνη ιστορία των ανθρώπων. Σήμερα ακόμη, στους πολύ δραστήριους πολιτιστικούς συλλόγους των περιοχών αυτών, δύσκολα θα πείσει ο επιστημονικός ορθολογισμός για παράδειγμα ορισμένους Άγραφιώτες να αμφισβητήσουν την προέλευσή τους από τους αρχαίους Δόλοπες κτηνοτρόφους πολεμιστές, και ακόμη δυσκολότερα θα τους κάνει να πειστούν ότι το όνομα του τόπου τους δεν οφείλεται στο ότι δεν καταγράφηκαν ποτέ από κανένα κράτος, και ας προσκομίσει ο ιστορικός ως απόδειξη όσες απογραφές οθωμανικές διαθέτει. Είναι εξίσου δύσκολο να ασκηθεί κριτική σε έναν άλλο μύθο, να ειπωθεί δηλαδή ότι οι κάτοικοι των ορεινών χωριών του Βάλτου της βόρειας Αιτωλοακαρνανίας δεν μπορεί να έχουν σχέση με τους αρχαίους Άγραιούς, παρά το ότι ακόμη και ιστορικοί της αρχαιότητας γυροφέρνουν την ιδέα.¹ Δεν πρόκειται εδώ για την λατρεία του εξωτικού μυστηρίου, αλλά για αυθόρμητη διεκδίκηση μιας αρχέγονης ιστορίας που εκφράζεται με αυτές τις ψευδαισθήσεις καταγωγής. Σε αυτούς τους σχεδόν συμπαγείς ορεινούς όγκους που καλύπτουν επιφάνεια περίπου είκοσι δύο χιλιάδων τετραγωνικών χιλιομέτρων, η ιστορία των ανθρώπων σκιάζεται από το μείζον σύμβολο της ανατολικής πλευράς της κεντρικής Ελλάδας, την Αθήνα. Οι πολίτες της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, όπως μαρτυρεί ο Θουκυδίδης, πίστευαν ότι οι

¹ Claudia Antonetti, «Agraioi et agrioi. Montagnards et bergers: un prototype diachronique de sauvagerie», *Dialogues d'histoire ancienne*, τόμ. 13/1987, σ. 210 κ. ε.

ορεινοί Αιτωλοί έτρωγαν ωμό κρέας, έσχατη ύβρις στον πολιτισμό, όπως νόμιζαν.

Αν κάθε ιστορική περίοδος τείνει να σταθμιστεί με κέντρο βάρους τον χρυσό αιώνα του Περικλή, στην ορεινή πλευρά της κεντρικής Ελλάδας, σε αυτή τη «θάλασσα των βουνών» όπως την έχει αποκαλέσει με τρυφερότητα ένας Ολλανδός προϊστορικός αρχαιολόγος, το κέντρο βάρους της μεγάλης ιστορικής διάρκειας είναι οι Αρματολοί της Ρούμελης. Σε αυτούς πύκνωσαν από τον 18^ο αιώνα όλες οι ιστορικές διάρκειες που εκλύονται στην περιοχή από την ανθρώπινη δραστηριότητα. Η ιστορία της ορεινής πλευράς της κεντρικής Ελλάδας χάνεται στα βάθη της προϊστορίας και η κατοίκηση, όπως αποδεικνύουν οι προϊστορικοί αρχαιολόγοι, ίσως να άρχισε την εποχή της εξημέρωσης των ζώων από τον άνθρωπο, σε κάθε περίπτωση έχει αποδειχθεί πυκνή κατοίκηση από την εποχή του χαλκού.² Πόσοι αιώνες; Φυσικά οι μετακινήσεις πληθυσμών ήταν πάντα στην ημερήσια διάταξη της ιστορίας, εδώ όπως και αλλού. Ωστόσο οι περιοχές των βουνών της κεντρικής Ελλάδας διατηρούσαν έως και τον 20^ο αιώνα ένα διηλεκές χαρακτηριστικό, την κτηνοτροφία κατά κανόνα των αιγοπροβάτων. Ο κόσμος της κτηνοτροφίας θα μας απασχολήσει αρχικά -εδώ οι καλλιεργητές της γης ήταν ελάχιστοι.³

Ας ξεκινήσουμε με τις ομοιότητες και τις διαφορές ευρωπαϊκών και βαλκανικών ιστορικών πραγματικοτήτων, στην προκειμένη περίπτωση για την κτηνοτροφία. Δεν θα τηρήσουμε την καθιερωμένη ερμηνεία, να θέσουμε δηλαδή το γνωστό δίλημμα για τα

² Marko Porčić, «Nomadic Pastoralism in the Early Bronze Age of the Central Balkans. Evaluation of Background Knowledge», *Balkanica*, τόμ. XXXIX/2009 Βελιγράδι, και John Bintliff, «Regional Field Surveys and Population Cycles», στο: Kostas Sbonias (επιμ.), *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000 BC-AD 1800)*. The Archaeology of Mediterranean Landscapes 1, Oxbow Books, Οξφόρδη 1999.

³ Για την προσέγγιση του κόσμου της κτηνοτροφίας ακολουθώ τις γενικές κατευθύνσεις που διατύπωσε ο Andreas Kapetanios, *Beyond Environmental and Economic Determinism: The Social Role of Animal Production in Ikaría, Crete and Epirus in an Ethnoarchaeological Perspective*, Submitted for the degree of Doctor of Philosophy, Peterhouse, Καίμπριτζ, Οκτώβριος 2011 (αδημοσίευτη διατριβή).

περιφραγμένα ή κοινά χορτολίβαδα βόσκησης, τα κλειστά ή κοινοτικά δάση και κατ' επέκταση την αντίθεση μεταξύ ποιμενικής οικονομίας και καλλιεργητικής. Αυτή η ερμηνεία έρχεται από άλλες συνθήκες, το γνωστό σύστημα των περιφράξεων, ιδίως στην Αγγλία. Στα Βαλκάνια και αλλού στην οθωμανική επικράτεια οι ορεισίβιοι έτυχαν ειδικής μεταχείρισης από το κράτος, τουλάχιστον τους πρώτους αιώνες, αποτελούσαν την «σπονδυλική του στήλη» επειδή κάλυπταν στρατιωτικές και άλλες ανάγκες του.⁴

Σε χωριά ημιορεινά από ένα υψόμετρο της τάξης των τετρακοσίων μέτρων, και σε ορεινά τα οποία μπορεί να βρίσκονταν έως και στα 1.400 μέτρα, κατοικούσε ο ποιμενικός πληθυσμός των ορεινών περιοχών της κεντρικής Ελλάδας. Σε αυτές τις περιοχές οι ποιμενικές οικογένειες ήταν, συγχροτημένες συνήθως από τρεις γενιές (εκτός από τις κόρες οι οποίες πήγαιναν στο σπίτι του άντρα τους), ενώ το σύστημα *Çift-hane* δεν είχε νόημα ακόμη και στις περιπτώσεις των κτηνοτρόφων που διέθεταν κάποια χωράφια τα οποία καλλιεργούσαν συμπληρωματικά προς την κτηνοτροφία. Ο χώρος και το περιβάλλον, μαζί με τους τόπους οίκησης, μπορεί να περιγραφεί ως βαθιές στενές κοιλάδες, δάση, μικρά οροπέδια και πλαγιές με χρήση βοσκοτόπων, πολλά νερά και όλα αυτά διασυνδεδεμένα με μονοπάτια ή λίγο ευρύτερα περάσματα, αλλά όχι αμαξιτά. Στους κτηνοτρόφους συνεπώς ο χώρος δεν οργανώνεται σε οικογενειακούς κλήρους όπως στους καλλιεργητές, αλλά έχει αναγκαία κάτι κοινό για όλους χωρίς αυτό να συνεπάγεται κάποιου είδους κοινοτισμό.⁵ Αυτονόητο είναι ότι το επίκεντρο του οικογενειακού κλήρου για τους καλλιεργητές ήταν η γη, ενώ για τις οικογένειες

⁴ Η φράση είναι του Halil Inalcik, «The Yürük», στο: R. Pinner-W. Denny (επιμ.), *Oriental Carpet and Textile Studies*, Hali Magazine, Λονδίνο 1986, σ. 56. Για τις σχέσεις οθωμανικού κράτους και κτηνοτρόφων νομάδων από τον 18^ο αιώνα, βλ. Resat Kasaba, «L'Empire ottoman, ses nomades et ses frontières aux XVIIIe et XIXe siècles», *Critique internationale*, αρ. 12, Ιούλιος 2001.

⁵ Βλ. ένα ανάλογο παράδειγμα στο Harold A. Koster, «Yours, Mine, and Ours: Private and Public Pasture in Greece» στο: P. Nick Kardulias and Mark T. Shutes (επιμ.), *Aegean Strategies. Studies of Culture and Environment on the European Fringe*, Rowman and Littlefield, Βοστώνη 1977, σ. 146-156.

των ποιμένων το κοπάδι.⁶ Παρά την κάποια παρουσία της γεωργίας στις ορεινές περιοχές που συζητάμε, πιστεύω ότι δεν επρόκειτο για μεικτή κτηνοτροφική και αγροτική οικονομία, αλλά για ένα σύστημα παραγωγής υλικών αγαθών ιεραρχημένο, με την κτηνοτροφία να κυριαρχεί σχεδόν συντριπτικά και να συνδυάζεται πρωτίστως με την οικιακή βιοτεχνία και μόνο παραπληρωματικά με μικρές καλλιέργειες.⁷ Για παράδειγμα, το 1809-1810 τα 85 χωριά των κατεξοχήν ορεινών Αγράφων με τους περίπου πενήντα χιλιάδες κατοίκους, πουλούσαν σε άλλες περιοχές εμπορεύματα αξίας 876.000 γροσιών, από τα οποία το 76% ήταν αμιγώς κτηνοτροφικά (ζώα, μαλλί, τυρί και βούτυρο), το 16% μετάξι από τις οικοτεχνίες τους (τα οικοτεχνικά προϊόντα από μαλλί, όπως κάπες, δεν τα γνωρίζουμε), και τα αμιγώς αγροτικά ήταν μέλι, το οποίο αντιπροσώπευε το 0,5% αλλά ενδεχομένως προερχόταν από το κυνήγι μελισσών και όχι από μελισσοκομία, ποσότητες κρασιού, οι οποίες εν μέρει καλλιεργούνταν και εν μέρει εισάγονταν από την πεδινή Θεσσαλία, και τέλος καλαμπόκι άγνωστης ποσότητας το οποίο κατανάλωναν οι ίδιοι αποκλειστικά.⁸ Δεν πρόκειται, λοιπόν, για μεικτή παραγωγή αλλά για κτηνοτροφία της οποίας τα προϊόντα μεταποιούνταν με συμπληρωματικές οικοτεχνικές δραστηριότητες. Οι καλλιέργειες έρχονταν μόνο παραπληρωματικά και, τέλος, πρέπει να προσθέσουμε το κυνήγι και τη συλλογή καρπών.

Υπήρχαν όμως και κοινωνικές ομάδες παραπληρωματικές προς την κτηνοτροφία. Σε αυτές πρέπει να περιληφθούν οι τεχνίτες, κάτοχοι πολύ απλών και χαμηλών δυνατοτήτων εργαλείων χειριού, περιφερόμενοι σιδεράδες και χαλκιάδες, περιφερόμενες αδελφότητες ραφτάδων,

⁶ P. K. Doorn-L. S. Bommeljé, «Transhumance in Aetolia, Central Greece: a mountain economy caught between storage and mobility», στο: R. Maggi-R. Nisbet-G. Barker (επιμ.), *Archeologia della pastorizia nell' Europa meridionale*, Πρακτικά, *Rivista di Studi Liguri*, τόμ. I, αρ. 1-4, *Bordighera* 1991, σ. 87-94.

⁷ Βλ. μια παραλλαγή αυτής της ερμηνείας στο P. K. Doorn-L. S. Bommeljé, «Transhumance in Aetolia», ό.π. Και το ίδιο ζήτημα για την κτηνοτροφία της οροσειράς της Πίνδου στο P. Halstead, «Present to past in the Pindhos: diversification and specialisation in mountain economies», *Archeologia della pastorizia*, ό.π.

⁸ William Martin Leake, *Travels in Northern Greece* – τόμ. IV, J. Rodwell, Λονδίνο 1835, σ. 269-273.

λίγοι οπλοουργοί και κατασκευαστές μπαρουτιού και, τέλος, υφαντουργοί.⁹ Οι σιδεράδες, οι χαλκιάδες και οι ραφτάδες, πάντοτε άντρες, μετακινούνταν από χωριό σε χωριό και σε παζάρια. Οι οπλοουργοί και οι κατασκευαστές μπαρουτιού, τεχνίτες ειδικευμένοι σε δύο ορεινά χωριά, εργάζονταν κυρίως με παραγγελίες από τις γύρω περιοχές αλλά και με τους περιφερόμενους εμπόρους.¹⁰ Πρόκειται για ομάδες τεχνιτών οι οποίες στις ορεινές περιοχές εξυπηρετούσαν παραδοσιακά την κτηνοτροφία και συνεπώς δεν διαφοροποιούσαν σε τίποτε τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της πρωτοκαθεδρίας της ποιμενικής κοινωνίας. Η υφαντουργία, παλαιότατη οικιακή δραστηριότητα, δεν ξεχώριζε από την παραγωγή μάλλινων νημάτων και υφασμάτων που εξασφάλιζαν ανέκαθεν οι γυναίκες και ιδιαίτερα την περίοδο του χειμώνα σε όλες τις ορεινές περιοχές των Βαλκανίων που επικρατούσε η κτηνοτροφία.¹¹ Φαίνεται όμως ότι άντρες υφαντουργοί, ιδίως από την επαρχία Αγράφων, αποσπάστηκαν από την κτηνοτροφία για να προσανατολιστούν προς την εντατικότερη κατασκευή των παραδοσιακών μάλλινων υφασμάτων από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, όταν οι κάπες, οι βελόντζες και άλλα μάλλινα άρχισαν να αποτελούν αντικείμενο του εξαγωγικού εμπορίου.¹² Η μεταποιητική αυτή παραγωγή εξελίχθηκε περαιτέρω, άγνωστο πότε, εισάγοντας την κατασκευή βαμβακερών υφασμάτων, μάλιστα βαμμένων επιτόπου σε ποικίλα χρώματα.¹³ Ίσως να έχουμε ένα ακόμη τοπικό φαινόμενο πρωτοεκβιομηχάνισης, όπως γνωρίζουμε για τα Αμπελάκια, τις υφαντουργικές οικοτεχνίες των οροσειρών της Πίνδου, της Ροδόπης και αλλού. Ωστόσο και αυτή η

⁹ Για τους οπλοουργούς και τους κατασκευαστές μπαρουτιού, βλ. Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Ιστορία της Ευρυτανίας*, σ. 46-50. Για τους σιδεράδες και τους χαλκιάδες, βλ. Δημήτρης Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων αρ. 14, Αθήνα 1938, σ. 53-61, 73-79.

¹⁰ Μάρκου Α. Γκιόλιας, *Το παραδοσιακό δίκαιο και η οικονομία του τσελιγκάτου*, Πορεία, Αθήνα 2004, σ. 337.

¹¹ Για τα ορεινά της κεντρικής Ελλάδας βλ. Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού, *Επιστολές*, εκδ. Ι. Ε. Στεφανή-Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 404, αρ. 216.

¹² Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Το παραδοσιακό δίκαιο*, ό.π., σ. 329-335.

¹³ William Martin Leake, *Travels*, ό.π., τόμ. IV, σ. 273-274.

διαφαινόμενη εξειδίκευση στην οικοτεχνία δεν άλλαξε τον θεμελιώδη κτηνοτροφικό χαρακτήρα της ορεινής αυτής περιοχής.

Ας ασχοληθούμε λοιπόν με τον κατεξοχήν υλικό πλούτο, δηλαδή το ζωικό κεφάλαιο, ξεκινώντας με ορισμένους αριθμούς ως τάξεις μεγέθους. Γενικές αναφορές για εκτεταμένη κτηνοτροφική οικονομία από τον 15ο αιώνα πρέπει να θεωρηθούν αληθείς λόγω της μακράς ιστορίας της ποιμενικής οικονομίας στην περιοχή.¹⁴ Τα φορολογικά κατάστιχα, βάσει μιας αποσπασματικής προσέγγισης ικανής μόνο να μας βοηθήσει να σχηματίσουμε μια γενική ιδέα για το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα και περιορισμένης σε είκοσι έξι χωριά της βόρειας Αιτωλίας, επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι αντιστοιχούσαν περίπου δεκαπέντε αιγοπρόβατα ανά άτομο.¹⁵ Γύρω στο 1800, ο αριθμός των αιγοπροβάτων μόνο στην περιοχή της σημερινής Αιτωλίας και των Αγράφων, εξαιρουμένων των κοπαδιών των μεγάλων Οθωμανών αξιωματούχων, έφταναν τα 2.4 εκατομμύρια κεφάλια ζώων, με τις κατσίκες να ανέρχονται στο 78% αυτού του συνόλου, του οποίου πρέπει να επισημάνουμε ότι μας διαφεύγει ο αριθμός των βοοειδών και των άλλων εργατικών ζώων καθώς και των μικρών οικόσιτων.¹⁶ Με μετριοπαθείς υπολογισμούς αναλογούσαν με βάση τον γενικό πληθυσμό της περιοχής σαράντα σχεδόν αιγοπρόβατα ανά κάτοικο, ενώ εάν αφαιρεθεί ο πληθυσμός των ναυτικών πόλεων πλησίαζαν τα πενήντα.¹⁷ Για να σταθμίσουμε

¹⁴ P. K. Doorn-L. S. Bommeljé, «Transhumance in Aetolia», ό.π., σ. 88-89. Επίσης λίγες αναφορές για τον καζά Λιδορικού και τον ναχιγιέ της Βιτρινίτσας (σήμερα Ερατεινή) στο Peter K. Doorn, «Population and Settlements in Central Greece: Computer Analysis of Ottoman registers of the Fifteenth and Sixteenth Centuries» στο: P. Denley-S. Fogelvik-Ch. Harvey (επιμ.), *History and Computing II*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1989, σ. 250.

¹⁵ Spyros Asdrachas, «Histoire de la Grèce post-byzantine» in *Annuaire 1975-1976, École Pratique des Hautes Études, IVème section, Sciences historiques et philologiques* (1976), σ. 477-481.

¹⁶ François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, τόμ. V, Firmin Didot, Παρίσι 1826, σ. 261-263.

¹⁷ Στο ίδιο, σ. 251. Ο υπολογισμός για τον πληθυσμό έγινε με βάση τα δεδομένα των Sebastian Bommeljé-Peter K. Doorn, *Aetolia and the Aetolians*, ό.π., σ. 46.

αυτό το μέγεθος, να θυμίσω ότι σύμφωνα με τα στοιχεία πληθυσμού και αριθμού ζώων που γνωρίζουμε για το λεκανοπέδιο της Αττικής, αναλογούσαν εννέα ζώα ανά κάτοικο και, αν αφαιρέσουμε τον πληθυσμό της Αθήνας, αυξάνονται στα δεκατέσσερα με τις χαμηλότερες εκτιμήσεις. Ακολουθούσε η Ήπειρος με τον μισό σχεδόν αριθμό αιγοπροβάτων ανά κάτοικο σε σύγκριση με το λεκανοπέδιο.¹⁸ Μια έμμεση επιβεβαίωση των παραπάνω μεγεθών έρχεται από τα 4.35 εκατομμύρια αιγοπρόβατα καταμετρημένα στην κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο λίγα χρόνια μετά την ελληνική επανάσταση, παρά τις μεγάλες απώλειες που είχε η κτηνοτροφία στο μεταξύ.¹⁹ Είναι λοιπόν φανερό πως η συγκέντρωση του ζωικού κεφαλαίου στην ορεινή κεντρική Ελλάδα ήταν εξαιρετικά υψηλή.

Πώς αναπαραγόταν αυτό το τεράστιο ζωικό κεφάλαιο; Αν οι καλλιεργητές της γης ήταν αναγκαστικά, αλλά όχι δεσμικά, προσδεμένοι στην μικρή κλίμακα των χωραφιών τους και των χωριών τους, οι κτηνοτροφικοί πληθυσμοί άπλωναν σε μεγάλη έκταση τον ζωτικό τους χώρο και τον οικειοποιούνταν με διαρκείς μετακινήσεις ρυθμιζόμενες από τις εποχές του χρόνου. Αυτός ήταν ο μόνος τρόπος αναπαραγωγής του ζωικού κεφαλαίου τους. Οι μεγάλοι ορεινοί όγκοι των Βαλκανίων και της κεντρικής Ελλάδας έχουν δύο βασικά χαρακτηριστικά που διευκολύνουν την ανάπτυξη ποιμενικών κοινωνιών. Πρώτον, οι αλλεπάλληλες πλαγιές και κοιλάδες αυξάνουν εκθετικά την επιφάνεια βόσκησης σε μία σχετικά περιορισμένη ακτίνα χώρου. Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι, στα όρια αυτής της σχετικά περιορισμένης ακτίνας χώρου, αρκεί μια μετακίνηση λίγων δεκάδων χιλιομέτρων για να αλλάξουν οι κλιματολογικές συνθήκες.

Για να γίνει κατανοητή η οικειοποίηση της γεωμορφολογίας της ορεινής κεντρικής Ελλάδας από τις ποιμενικές κοινωνίες, ας θυμηθούμε την τεράστια πεδιάδα που εκτείνεται από τα δυτικά της

¹⁸ François Charles Hugues Laurent Pouqueville, *Voyage*, τόμ. V, σ. 112-116.

¹⁹ Γιώργος Ν. Μητροπάνης, *Η φορολογία της πρωτογενούς παραγωγής στην Ελλάδα (1828-1862)*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1992, σ. 237.

σημερινής Γαλλίας, από τα παράλια του Βισκαϊκού κόλπου έως την δυτική Ρωσία, όπου σχηματίζεται η απέραντη ρωσική πεδιάδα μέχρι τα Ουράλια. Αυτή η πεδιάδα, από τις ακτές των βόρειων θαλασσών, προχωράει μέσα στην ευρωπαϊκή ήπειρο σε βάθος που φτάνει ενίοτε και τις εκατοντάδες χιλιόμετρα. Εκεί η κτηνοτροφία μπορούσε να υπάρξει μόνο εφόσον επινοούσαν οι άνθρωποι της ένα σύστημα προστασίας των ζώων στη μέση της πεδιάδας, τον σταβλισμό, και διέθεταν τα μέσα για την υλοποίησή του. Αντίθετα, στην ορεινή κεντρική Ελλάδα μπορούσαν να αποφύγουν το κρύο του χειμώνα που σκότωνε τα ζώα ή, από την άλλη, τη ζέστη του καλοκαιριού που είχε το ίδιο αποτέλεσμα, μετακινούμενοι σε προσιτές αποστάσεις προς τη θάλασσα και την πεδιάδα τον χειμώνα, και αντιστρόφως προς τα ορεινά το καλοκαίρι φτάνοντας έως και δύο χιλιάδες μέτρα ύψος.²⁰ Αυτή η μετακίνηση γινόταν βαθμιαία με την πορεία των εποχών του έτους και την αλλαγή της θερμοκρασίας ανά υψόμετρο, και έτσι ανά μικρές αποστάσεις μεταξύ δύο προσωρινών σταθμεύσεων άλλαζε το κλιματολογικό περιβάλλον και εξασφαλιζόταν απρόσκοπτα η αναπαραγωγή του ζωικού κεφαλαίου. Υπολογίζουμε ότι για κάθε διακόσια μέτρα αλλαγής υψομέτρου οι βοσκοί με τα κοπάδια τους έπρεπε να διανύσουν μονοπάτια μήκους ενός έως τεσσάρων χιλιομέτρων.²¹ Πόσες χιλιάδες χιλιόμετρα δυνατών διαδρομών κάλυπταν αυτά τα μονοπάτια και τα περάσματα; Από τα μέσα του 19ου αιώνα γνωρίζουμε μόνο έναν τοπογραφικό γαλλικό χάρτη της Αιτωλίας έως και τα βόρεια Άγραφα, του οποίου οι διαδρομές επιβεβαιώνονται εν πολλοίς από τις αναλυτικές καταγραφές των διαδρομών που έκαναν περιηγητές στην καμπή προς τον 19ο αιώνα.²² Στον χάρτη έχουν

²⁰ Karl Kaser, «Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής (14ος-αρχές 20ού αιώνα)», στο: Β. Νιτσιάκος-Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέδρον, Αθήνα 2000, σ. 100.

²¹ Peter Doom, «Geographical Location and Interaction Models and the Reconstruction of Historical Settlement and Communication: The Example of Aetolia, Central Greece», *Historical Social Research*, τόμ. 18, αρ. 3/1993, σ. 55, πίνακας 6 και σ. 71, διάγραμμα 13.

²² Στο ίδιο, σ. 56, χάρτης 1. Τις καταγραφές διαδρομών των περιηγητών έχει

καταγραφεί πολλές από τις ορεινές διαδρομές και είναι εύλογο να δεχτούμε ένα δίκτυο μονοπατιών και περασμάτων χιλιάδων χιλιομέτρων, τα οποία δηλώνουν μια μεγάλη ευχέρεια μετακινήσεων των κοπαδιών προς ποικίλες κατευθύνσεις του ορίζοντα, παραμένοντας ταυτόχρονα στα γεωγραφικά όρια της ορεινής κεντρικής Ελλάδας.

Η εποχική, λοιπόν, μετακίνηση των ζώων ήταν ο τρόπος αναπαραγωγής αυτού του κεφαλαίου από το οποίο, ας σημειωθεί, ήταν εξαρτημένες συνολικά οι υλικές προϋποθέσεις αναπαραγωγής των ανθρώπων. Αλλά για να πραγματοποιηθεί η εποχική μετακίνηση ενός τόσο μεγάλου αριθμού ζώων ήταν απαραίτητο να ενσωματώνονται τα γεωμορφολογικά και κλιματολογικά δεδομένα μέσω ενός γενικού κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Μόνο έτσι ο άγριος φυσικός χώρος, από πεδίο απειλής, μετεξελιεσόταν σε αντικείμενο οικειοποίησης από τους ανθρώπους εξυπηρετώντας και τις επιδιώξεις της αναπαραγωγής τους.²³ Τι μπορούσε να είναι αυτός ο γενικός κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας;

Το κέντρο αναφοράς με βάση το οποίο αναπτυσσόταν ο εν λόγω καταμερισμός ήταν η συγκρότηση του κοπαδιού. Ένα κοπάδι που ακολουθούσε τις διαδρομές που αναφέρθηκαν πριν, μπορούσε να αποτελείται από αρκετές δεκάδες χιλιάδες αιγοπρόβατα τα οποία ανήκαν σε πολλές και διαφορετικές οικογένειες κτηνοτρόφων. Το πιο συνηθισμένο συλλογικό σύστημα συγκρότησης των κοπαδιών ήταν η σχέση ανάθεσης των ζώων σε τρίτους, η κτηνοληψία, τρόπος ανάθεσης πολύ παλαιός, διάχυτος σε όλα τα Βαλκάνια και σε πολλές ορεινές περιοχές της Ευρώπης.²⁴ Οι κτηνολήπτες, συνήθως

συγκεντρώνει ο Δημήτρης Ανωγάτης-Πελέ, *Λόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993, σ. 33-34, 46, 49.

²³ Βλ. μια εξαιρετικά συγκεκριμένη και αναλυτική εφαρμογή αυτής της προβληματικής στο Ανδρέας Καπετάνιος, «Χώρος και χρόνος στη Δυτική Ικαρία: διαδικασίες μετάβασης και μετασχηματισμού», <http://cambridge.academia.edu/AndreasKapetanos/Papers/922091/>

²⁴ Ηλίας Ν. Αρναούτογλου, «Σιδηροκέφαλα ήτοι αδάνατα και αδιάφθορα». Οικονομική και νομική συνέχεια στις συμβάσεις κτηνοληψίας», Πνεύματος Δώρημα Γεωργίου Π. Νάκω, Θεσσαλονίκη 2010 (ανάτυπο).

κτηνοτρόφοι με αρκετά δικά τους ζώα, μέσω πολλών συμβάσεων με τρίτους συγκροτούσαν μεγάλα κοπάδια τα οποία αναλάμβαναν να μετακινούν αμειβόμενοι με ένα μέρος των αγαθών της παραγωγής των ζώων, ίσως και με μικρό αριθμό νεογέννητων.²⁵ Αν και προφορικές, οι μαρτυρίες από ένα χάνι στην Ακαρνανία μιλάνε για κοπάδια της τάξης των εκατόν πενήντα χιλιάδων αιγοπροβάτων μαζί με τα συνοδευτικά ζώα από ένα πέρασμα.²⁶ Στη συγκρότηση των κοπαδιών δεν μετείχαν μόνο κάτοχοι μεγάλου αριθμού ζώων, αλλά και πολλοί μικροί με λίγες δεκάδες ζώα και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη λιγότερα.²⁷ Ο κτηνολήπτης ήταν μάλλον αυτός ο οποίος προσλάμβανε τους βοσκούς που προέρχονταν από τα φτωχότερα στρώματα, και δεν αποκλειόταν να έχουν διαθέσει και αυτοί στο κοπάδι κάποια ελάχιστα ζώα ο καθένας, και ως βοσκοί πληρώνονταν σε είδος (κολιγιά, και σε μία παραλλαγή σχέσεων εγαλιά) και προφανώς ήταν ένοπλοι.²⁸ Σύμφωνα με κάποιες καταγραφές στην ορεινή Φθιώτιδα ο αριθμός ζώων ανά κάτοχο κυμαινόταν στις αρχές του 19ου αιώνα από ορισμένες εκατοντάδες ζώα, που αποτελούσαν τον μεγάλο κανόνα των μικρότερων ιδιοκτησιών, έως και πάνω από δέκα χιλιάδες για ελάχιστους πολύ μεγάλους κτηνοτρόφους.²⁹

Οι σχέσεις με τις οποίες συγκροτούνταν τα κοπάδια δεν διέφεραν ουσιαστικά από τις σχέσεις οργάνωσης ενός τσελιγκάτου, παρά σε ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό. Τα τσελιγκάτα ήταν μετακινούμε-

²⁵ Βλ. διάσπαρτες πληροφορίες στο Δημήτρης Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1930. Για το εθιμικό δίκαιο της κτηνοληψίας και άλλων σχέσεων ανάθεσης ζώων σε τρίτους, βλ. Δημήτρης Χ. Χαλατσάς, «Το δίκαιο στα ορεινά χωριά της κεντρικής Ρούμελης επί Τουρκοκρατίας», *Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο*, 1968-1970.

²⁶ P. K. Doorn-L. S. Bommeljé, «Transhumance in Aetolia», *ό.π.*, σ. 92.

²⁷ Βλ. δύο αντιπροσωπευτικές και εκτεταμένες για το είδος συμβάσεις κτηνοληψίας του 1801 στο Δημήτρης Λουκόπουλος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, σ. 159-161. Επίσης Δημήτρης Σταμέλος, *Η Δωρίδα στην τουρκοκρατία. Συμβολή στη μελέτη του νεότερου Ελληνισμού*, Γλάρος, Αθήνα 1986, σ. 31.

²⁸ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Παραδοσιακό δίκαιο*, *ό.π.*, σ. 203-211.

²⁹ Βλ. τα μεγέθη των κοπαδιών στην περιοχή του Δομοκού στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία. ΙΗ' και ΙΘ' αιώνας*, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 137-138.

να ημινομαδικά χωριά, όπως οι Βλάχοι (έως την αργή και βαθμιαία μόνιμη εγκατάσταση των οικονομικά πολύ ισχυρών ομάδων τους από τον 17ο αιώνα), ενώ οι ποιμενικές κοινωνίες των ορεινών της κεντρικής Ελλάδας ήταν εδραίοι πληθυσμοί και μόνο τα κοπάδια τους πραγματοποιούσαν εποχικές μετακινήσεις με το σύστημα ανάθεσης που προαναφέραμε.³⁰ Πρακτικά τα 2.4 εκατομμύρια αιγοπρόβατα, και φυσικά τα υπόλοιπα είδη μεταφορικών ζώων που δεν γνωρίζουμε τον αριθμό τους, κινούνταν στα όρια της ορεινής κεντρικής Ελλάδας διαρκώς, ενώ οι κτηνοτρόφοι παρέμεναν εν πολλοίς στα χωριά τους, στις οικοτεχνίες τους, στο κυνήγι και τις λίγες μικρές καλλιέργειες, και με τα υπόλοιπα μικρά οικίσματα ζώα.

Νομίζω ότι ο κλασικός καταμερισμός των έργων εντός της διευρυμένης ποιμενικής οικογένειας μεταξύ γυναικών και ανδρών, ενήλικων και παιδιών δεν μας βοηθάει να αντιληφθούμε τη σχέση εδραίων πληθυσμών και του διαρκώς μετακινούμενου ζωικού τους κεφαλαίου. Θα πρέπει να αλλάξουμε οπτική γωνία, να εγκαταλείψουμε την πολιτική οικονομία της κτηνοτροφίας και να σκεφτούμε τις ποιμενικές αυτές κοινωνίες με πρίσμα τη σχέση ασφάλειας/κινδύνου, αλλά και τον τρόπο που κατοχύρωναν συνθήκες ασφάλειας στο διαρκώς μετακινούμενο κεφάλαιό τους, σε συνάρτηση βέβαια με το οθωμανικό κράτος επειδή αυτό έθετε τους κανόνες.

Ο θεσμός του αρματολικιού

Πώς κατοχυρώνονταν οι πολύ ειδικές συνθήκες ασφάλειας που απαιτούσαν οι όροι αναπαραγωγής των ορεινών ποιμενικών κοινωνιών; Το ερώτημα μας οδηγεί στο επίκεντρο της έντασης των σχέσεων μεταξύ των «παραδοσιακών» τοπικών ένοπλων με τις οθωμανικές αρχές, μιας έντασης που εκτεινόταν από την πολύ μικρή κλίμακας ή και εκτεταμένη κλέφτικη δράση έως την ανοιχτή εξέγερση.

Αλλά ας ξεκινήσουμε καλύτερα από την αρχή.

³⁰ Βλ. τη σχετική προβληματική στον J. Lewthwaite, «The idea of transhumance: post-positivist perspectives and problematic», στο: R. Maggi-R. Nisbet-G. Barker (επιμ.), *Archeologia della pastorizia nell' Europa meridionale*, *ό.π.*

Η προέλευση των Καπετάνιων, σπλαρχηγών, κλεφτών και αρματολών της Ρούμελης αποτελεί συνήθως για την ιστοριογραφία ένα προσφιλές θέμα ανάπτυξης του καταγωγικού μύθου της πάλης εναντίον των κατακτητών. Πράγματι αυτή υπήρξε, τουλάχιστον κατά την περίοδο της κατάκτησης διαφόρων περιοχών των νοτιών Βαλκανίων. Ωστόσο, οι περίφημοι Αρματολοί της Ρούμελης δεν προέρχονταν από διανοούμενους αβαντουρίστες, όπως ο Μιχαήλ Μάρουλος ο Ταρχανιώτης, ή τοπικούς ευγενείς πολεμάρχους που αντιστάθηκαν στην οθωμανική κατάκτηση των περιοχών τους, όπως ο Κροκόδειλος Κλαδάς της Μάνης, ο Θεόδωρος Μπούας της Άρτας, ή ο Σκεντέρμπεης μετά τη διακοπή της συμμαχίας του με τους Οθωμανούς. Και ακόμη η πρώτη και ύστερη μισθοφορική δραστηριότητα των Αρματολών δεν είχε καμία συνάφεια με το μεσαιωνικό αρχέτυπο που αποτέλεσε η Καταλανική Αδελφότητα μισθοφόρων (Compagnia Almuganeres), η οποία έδρασε στην κεντρική Στερεά κατά τον 14ο αιώνα.³¹ Διαφορετικά θεσμικά καθεστώτα και οι αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες που τα εξυπηρέτούσαν συγχέονται συχνά στην ιστοριογραφία, και εντέλει ο θεσμός του αρματολικιού και οι χριστιανοί ραγιάδες κάτοχοι του εμφανίζονται σαν μια καρικατούρα φανατισμένου ένοπλου ορθόδοξου. Ακόμη, ο θεσμός του αρματολικιού, αν και περιλάμβανε τη φύλαξη των δερβενιών στα όριά του, ωστόσο ήταν κάτι πολύ διαφορετικό από τα δερβενοχώρια και τους δερβεντζήδες (Derbençi), φύλακες περασμάτων, γεφυρών, στενών, που μπορούσαν να είναι μεμονωμένες ομάδες έμμισθων ενόπλων χωρικών και κτηνοτρόφων, ή και ολόκληρα χωριά με ειδικά φορολογικά προνόμια.³² Επίσης, ο θεσμός του αρματολικιού και οι Αρματολοί ασφαλώς και δεν είχαν σχέση με τις ένοπλες συνοδείες των μουσουλμάνων και χριστιανών προεστών, τους κάπους όπως τους αποκαλούσαν, με γνωστότερο μεταξύ αυτών

³¹ Για τα ζητήματα των διακεκριμένων Ελλήνων μισθοφόρων επωνομαζόμενων Stradioti, βλ. Νίκος Καραπιδάκης, «Εισαγωγή» στο Κωνσταντίνος Σάθας, *Οι Έλληνες στρατιώται εν τη Λύσει*, επανέκδοση, Φιλόμυθος, Αθήνα 1993.

³² Βλ. την περίπτωση των δερβενοχωρίων της δυτικής Αττικής στο Σπύρος Ι. Αοδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, ό.π., σ. 174-175.

τον Πελοποννήσιο Θεόδωρο Κολοκοτρώνη.³³ Τα αρματολίκια και τα πρόσωπα που αναλάμβαναν τη φύλαξη τους ελέγχονταν από τους Οθωμανούς τοπικούς και περιφερειακούς Δερβεναγάδες. Ήταν αξιωματούχοι με μεγάλη ισχύ, υπεύθυνοι για τη φύλαξη κάστρων, γεφυρών, οδών, περασμάτων και τη δίωξη των ληστών, και αυτοί εισηγούνταν στον περιφερειακό Πασά και στην Πύλη ποιοι θα είναι Αρματολοί. Από το 1761 το οθωμανικό κράτος καθιέρωσε ένα κεντρικό θεσμό κατά ευρείες περιφέρειες, τον Επόπτη Δερβενίων (derbend naziri). Ο τελευταίος επικεφαλής Επόπτης των κεντρικών Βαλκανίων έως την ελληνική επανάσταση ήταν ο Αλή Πασάς, και με αυτή την εξουσία επιδίωξε την πολιτική ενοποίηση και επέκταση του χώρου της κυριαρχίας του Πασαλικιού των Ιωαννίνων.³⁴

Ο θεσμός του αρματολικιού έρχεται από τον 16ο αιώνα όταν, την περίοδο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή, το αυτοκρατορικό κράτος ήταν εδραίο και πανίσχυρο, αλλά εξακολουθούσε να έχει πολλά γεωγραφικά κενά στη άσκηση της κυριαρχίας του επί των κατακτημένων πληθυσμών, σχεδόν αποκλειστικά σε δυσπρόσιτες ορεινές περιοχές και δάση. Το όνομα Βαλκάνια, δηλαδή βουνό, που έδωσαν στην χερσόνησο της νοτιοανατολικής Ευρώπης οι Οθωμανοί, υποδηλώνει την βασική εντύπωση των ανθρώπων όχι τόσο της στέπας, την οποία είχαν αφήσει πίσω τους αιώνες, όσο των πόλεων. Τα γεωγραφικά αυτά κενά δεν έθεταν σε αμφισβήτηση την οθωμανική κυριαρχία εν γένει, και από φορολογική άποψη ήταν δευτερεύουσας σημασίας τουλάχιστον έως τον 16ο αιώνα. Ωστόσο, οι στρατιωτικά δυσπρόσιτες ορεινές και δασώδεις γεωγραφικές περιοχές οι οποίες κατοικούνταν από ένοπλους ποιμενικούς πληθυσμούς με μεγάλη παράδοση ανταρσίας, διαμόρφωναν κενά ελέγχου του κράτους, έθεταν προβλήματα ολοκλήρωσης της κατάκτησης και του καθεστώτος των

³³ Για τους κάπους της Πελοποννήσου, οι οποίοι αν και ραγιάδες χριστιανοί αποκαλούνταν ενίοτε και μπουλουκμπασήδες, βλ. τη μελέτη του John Christos Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea 1685-1806*, Αθήνα 1985.

³⁴ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Ένα δοκίμιο για τον Αλή Πασά», ό.π., σ. 30-34, του ίδιου (επιμέλεια, σχολιασμός, ευρετήρια – με τη συνεργασία των Δ. Δημητρώπουλου και Π. Μιχαηλάκη), *Αρχείο Αλή Πασά*, τόμ. Δ', ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2009.

πληθυσμών. Η διατάραξη της νομιμότητας των κατακτητών στην ορεινή κεντρική Ελλάδα και στην ορεινή Θεσσαλία ερχόταν από ένοπλους ποιμενικούς πληθυσμούς. Αυτοί ήταν φορείς μιας μακρύτατης παράδοσης κτηνοτροφίας, διοικούσαν συνήθως από συμβούλια αρχηγών χωριών, και διέθεταν κατά ευρύτερες περιοχές αρκετών χωριών μαζί ένοπλα σώματα με έναν καπετάνιο επικεφαλής με πρώτο καθήκον την κατοχύρωση της ασφάλειας των τόπων τους. Ωστόσο, οι ίδιοι αυτοί πληθυσμοί σε περιόδους ένδειας ήταν ασκημένοι στην αρπαγή και τις τοπικές ένοπλες συγκρούσεις οι οποίες, ωστόσο, ήταν συχνά συνυφασμένες με την κατοχύρωση της ασφάλειας. Στις ίδιες περιόδους υλικής ένδειας μπορούσαν να έχουν μισθοφορική εμπλοκή στους μεγάλους πολέμους, συνήθως τους τουρκοβενετικούς.

Όπως όλες οι προηγούμενες αυτοκρατορίες, οι Οθωμανοί στην κατακτητική τους επέκταση συνάντησαν τους ορειβίους πληθυσμούς της ορεινής κεντρικής Ελλάδας για τους οποίους η οπλοφορία, η βία και η ληστεία ήταν παράδοση άμεσα συνυφασμένη και με τις δομές της κοινωνικής και οικονομικής τους οργάνωσης ως ορειβίων ποιμενικών πληθυσμών, αλλά και με την ασθενική παρουσία σε αυτές τις ορεινές περιοχές των στρατιωτικών μηχανισμών και των δεσμών δημόσιας ασφάλειας των εκάστοτε κυρίαρχων της ευρύτερης περιοχής. Οι Οθωμανοί δεν θα είχαν ασφαλώς ξεχάσει, για παράδειγμα, την εξέγερση, το 1458, των αυτόνομων ακόμη Αιτωλών που εξελίχθηκε σε επιδρομή σαρώνοντας τη Θεσσαλία έως τις παρυφές της σημερινής Μακεδονίας, έναν χώρο ο οποίος δεν ελεγχόταν από καμία εξουσία ακόμη.³⁵

Σε αντίθεση με όλες τις προηγούμενες αυτοκρατορίες, οι οποίες άφηναν κενά άσκησης ελέγχου ιδίως στα δυσπρόσιτα ορεινά, η Αυτοκρατορία του Σουλτάνου θέλησε να ελέγξει αυτούς του πληθυσμούς, αρχικά όχι τόσο για φορολογικούς σκοπούς, αλλά για να τους ουδετεροποιήσει ή ακόμη, ει δυνατόν, να τους οικειοποιηθεί για τις στρατιωτικές και μεταφορικές της ανάγκες. Έτσι, εφάρμοξε επί

³⁵ Παναγιώτης Αραβαντινός Π[άργιος], *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών*, τόμ. Β', Αθήνα 1857, σ. 176.

δεκαετίες μεθόδους μετακίνησης των γυναικόπαιδων των χωριών που βρίσκονταν στις παρυφές των ένοπλων οικισμών, έκαγε δάση για να μην καταφεύγουν σε αυτά, ή διαπραγματεύονταν με τους αρχηγούς των ορειβίων.³⁶ Παρά την επιδίωξη πλήρους ελέγχου του χώρου, οι Οθωμανοί, εδραίο πλέον κράτος από τα τέλη του 15ου αιώνα, δύσκολα μπορούσαν να επιτύχουν την άμεση κρατική εποπτεία των ορεινών περιοχών με στρατιωτικά μέσα. Το τακτικό πεζικό των τυφεκιοφόρων, οι Γενίτσαροι, ακόμη το ιππικό των σπαχήδων, αλλά και ο τρόπος που πολεμούσαν οι Οθωμανοί – με όλους σχεδόν τους αξιωματούχους του στρατεύματος να μεταφέρουν όλο τον οίκο τους και τα μέλη της οικογένειάς τους στην πολεμική εκστρατεία για να προφυλαχθούν από αντίποινα από άλλους αξιωματούχους στην έδρα τους – σίγουρα δεν ευνοούσε την αντιμετώπιση αυτών των εκπληκτικά ετοιμοπόλεμων και έμπειρων ορειβίων ένοπλων.³⁷ Όταν οι εξισλαμισμένοι Αλβανοί πρώην ληστές και άτακτοι άρχισαν να γίνονται τμήμα του αυτοκρατορικού στρατού, ανέλαβαν την αντιμετώπιση των ορειβίων, αλλά δεν κατόρθωσαν να επιτύχουν κάποια αξιοπαρατήρητα αποτελέσματα. Η αδυναμία τους γίνεται φανερή από το γεγονός ότι ο Οθωμανός αρχιστράτηγος και Δερβέναγας που είχε εγκαταστήσει το αρχηγείο του μακριά από τα Άγραφα, στους πεδινούς Σοφάδες της Θεσσαλίας, αναγκάστηκε να υπογράψει ό,τι η ιστοριογραφία αποκαλεί κάπως υπερβολικά συνθήκη του Ταμασίου.³⁸ Το αρματολίκι των Αγράφων που προ-

³⁶ Ανάλογες παρατηρήσεις για διάφορες περιοχές της Αυτοκρατορίας, βλ. Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2011, σ. 39-49.

³⁷ Stanford J. Sow, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Empire of the Gazis*, τόμ. I, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1976, σ. 129-134.

³⁸ «Άπαντα τα χωρία των Αγράφων αποτελούσιν αυτονομίαν, η οποία διοικείται υπό συμβουλίου, έχοντος έδραν την παρά το οροπέδιον Νεβροπόλεως ονομαστήν κωμόπολιν (Κασαμπά) Νεοχώριον. Ουδεμία τουρκική οικογένεια επιτρέπεται να κατοικήση εις τα χωρία των Αγράφων, εκτός του Φαναρίου. Οι κάτοικοι των πεδινών και ορεινών μερών επικοινωνούν ελευθέρως. Εκάστη κοινότης των Αγράφων υποχρεούται να πληρώνη εις την Ύψηλην Πύλην ετησίως πενήντα χιλιάδας γρόσια. Το ποσόν δε τούτο δ' αποστέλλεται παρά του ειρημένου συμβουλίου δι'

έκυψε από αυτή τη συμφωνία, ήταν ασφαλώς προϊόν αμοιβαίου συμβιβασμού οθωμανικού κράτους και ορειβίων προεστών, και έτσι το 1525 συγκροτήθηκε κατά πάσα πιθανότητα το πρώτο και μεγαλύτερο αρματολίκι των Βαλκανίων.

Υπήρξαν περιοχές των οποίων το καθεστώς εύκολα συγχέεται με τον αρματολικό θεσμό απλά και μόνο επειδή κάτοικοί τους είχαν τη δυνατότητα οπλοφορίας. Παράδειγμα οι καπετανίες της Μάνης, οι Μερεδίτες καθολικοί των περιοχών της σημερινής νότιας Αλβανίας, οι κτηνοτροφικές κοινότητες του σημερινού Μετσόβου και του Συρράκου στη βόρεια Πίνδο έως τον 17ο αιώνα, παλαιότερη όλων η Χιμάρα στη σημερινή Αλβανία.³⁹ Ωστόσο παρά τις επιφανειακές ομοιότητες δεν επρόκειτο για αρματολίκια. Ο αρματολικός θεσμός επεκτάθηκε μετά τα Άγραφα από το 1529 από τον Ιμπραήμ Πασά, στρατηγό του Σουλεϊμάν και κατά περιόδους Βεζίρη. Δημιουργήθηκαν βαθμιαία δεκαεφτά αρματολίκια, όλα στην κεντρική ορεινή Ελλάδα, την ορεινή Θεσσαλία και ορισμένα στη Μακεδονία, τα οποία στο σύνολό τους κάλυπταν αποκλειστικά ορεινές κτηνοτροφικές περιοχές κατά κανόνα δυσπρόσιτες.⁴⁰

Εδώ είναι η στιγμή μαζί με τους αναγνώστες να ξεκαθαρίσουμε τη σχέση μας και τη σκέψη μας με το εθνικό μαρτυρολόγιο, εκείνο στο οποίο για κακή τους ιστορική τύχη εντάχθηκαν οι Αρματολοί

εμπόστου προσώπου εις την έδραν της ευδαιμονίας (Κωνσταντινούπολη). Εγένετο εν Ταμασίω τη 10η Μαΐου 1525. Βέιλερ Βέης Αρχιστράτηγος Θεσσαλίας – Οι προύχοντες των Αγράφων». Για τους φόρους, βλ. John Christos Alexander, *Toward a history of post-byzantine Greece: The Ottoman kanunnames for the Greek lands circa 1500-circa 1600*, Αθήνα 1985, σ. 299. Μια διαφορετική αλλά λιγότερο πιθανή εκδοχή για τις απαρχές του θεσμού του αρματολικιού ενάμιση αιώνα νωρίτερα, προτείνει ο Jaconacy Rizo Neroulos, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'Empire d'orient*, A. Cherbuliez 1828, σ. 49-55.

³⁹ Τη συζήτηση για τους αρματολούς στη βαλκανική ιστοριογραφία τέμνει κριτικά ο Fikret Adanir, "Heiduckentum und osmanische Herrschaft. Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa", *Südost-Forschungen* 41/1982.

⁴⁰ Παναγιώτης Αραβαντινός Π[άργιος], *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Γ', ό.π., σ. 194-195.

από πολλούς Έλληνες και άλλους Βαλκάνιους ιστορικούς με την συνεπικουρία Ευρωπαίων ρομαντικών του 19ου αιώνα.

Τα δεκαεφτά αρματολίκια που αναφέραμε δεν έπαυαν να αποτελούν καζάδες της Αυτοκρατορίας και ο ορθόδοξος και συνήθως ελληνόφωνος πληθυσμός τους ήταν υποτελείς, ραγιάδες. Για τούτο άλλωστε πλήρωναν τον κεφαλικό φόρο. Οι ραγιάδες προεστοί αυτών των καζάδων με επικεφαλής τον εκάστοτε Κοτζάμπαση είχαν, όπως παντού στα Βαλκάνια, τις σχετικές φορολογικές αρμοδιότητες τις οποίες ασκούσαν για λογαριασμό του οθωμανικού κράτους.

Ωστόσο, η θεσμική διαφορά μεταξύ ενός καζά με αρματολίκι και της ίδιας διοικητικής ενότητας σε μια οποιαδήποτε άλλη περιοχή, ήταν αξιοπαρατήρητη στην αρχή και ιστορικά διευρύνθηκε σημαντικά υπέρ των Αρματολών και σε βάρος των παραδοσιακών τοπικών προεστών Κοτζαμπάσσηδων από την δράση των αρματολικών σωμάτων. Αρχικά, με την καθιέρωση του θεσμού, το αρματολίκι ήταν ο χώρος τον οποίο προστάτευε ένα αρματολικό σώμα, μια ομάδα ένοπλων. Οθωμανοί αξιωματούχοι μπορούσαν να εγκατασταθούν μόνο στην πρωτεύουσα του καζά, όταν εκτός από τον θεσμό του Κοτζάμπαση η επαρχία περιλάμβανε και τον θεσμό του αρματολικιού. Και η μόνη αρμοδιότητα των Οθωμανών αξιωματούχων σε αυτή την περίπτωση ήταν να διαμεσολαβούν μεταξύ των τοπικών προεστών και της Πύλης. Τους ίδιους τους Αρματολούς, όπως είπαμε, πρότειναν για διορισμό και επόπτευαν οι Οθωμανοί δερβεναγάδες οι οποίοι υπάγονταν στους περιφερειακούς πασάδες και, από το 1761, στον Επόπτη Δερβενίων. Έτσι, οι ορεινοί καζάδες των ορειβίων κτηνοτροφικών πληθυσμών στους οποίους είχε αναγνωριστεί ο θεσμός του αρματολικιού, διέθεταν το προνόμιο όχι μόνο να διατηρούν την κοινωνική τους ιεραρχία, όπως παντού στα Βαλκάνια εφόσον οι τοπικοί πληθυσμοί είχαν παραδοθεί, αλλά να είναι ένοπλοι και να φροντίζουν οι ίδιοι για την εσωτερική ασφάλεια του χώρου τους, άρα και την ασφάλεια του ζωικού κεφαλαίου τους.⁴¹ Οι φόροι, εκτός από τον κεφαλικό και ορισμένους άλλους, πληρώνονταν κατ' αποκοπήν απευθείας στην Πύλη, στον αξιωματού-

⁴¹ Armand Carrel, *Résumé de l'histoire des Grecs modernes*, Libraire Lecointe, Παρίσι 1829, σ. 87-91.

χο που νεμόταν αυτές τις προσόδους, και κάθε Σουλτάνος ανανέωνε τα προνόμια των περιοχών που είχαν οριστεί αρματολικία, η δικαιοσύνη απονεμόταν από τους ραγιάδες ιδύνοντες ακόμη και όταν επρόκειτο για μεμονωμένους Οθωμανούς που παραβίαζαν τα προνόμια, ή και για οθωμανικά αποσπάσματα που εισέρχονταν χωρίς τη συναίνεση των ντόπιων στην περιοχή δικαιοδοσίας του αρματολικιού.⁴²

Το κλειδί συνεπώς για να κατανοήσουμε τον αρματολικό θεσμό δεν είναι, δεν μπορεί να είναι, ο ηρωισμός και μια αφελής ρομαντική προβολή σε κάποιο φανταστικό αρχέτυπο αρχέγονου ορεισίβιου πολεμιστή εναντίον των Οθωμανών, αλλά η κρατική αρμοδιότητα των αρματολών. Ο αρματολικός θεσμός ως αποτέλεσμα συμβιβασμού, όπως αναφέραμε, συνιστούσε μεταβίβαση της κρατικής ευθύνης φύλαξης του χώρου από τους Οθωμανούς σε τοπικούς ένοπλους προεστούς ραγιάδες οι οποίοι ανέλαβαν αρχικά την άσκηση αστυνομικών καθηκόντων. Τα υπόλοιπα προνόμια, όπως η απαγόρευση εγκατάστασης Οθωμανών παρά μόνο στην πρωτεύουσα του καζά που αναγνωριζόταν ως αρματολίκι ή οι κατ' αποκοπήν φόροι, ίσχυαν και σε άλλες βαλκανικές περιοχές και μάλιστα ισχυρότερα, όπως για παράδειγμα στη Μάνη και σε πολλά νησιά του Αιγαίου.

Στους καζάδες που περιλάμβαναν τον θεσμό του αρματολικιού σχηματίστηκε ένα πολυφυές καθεστώς τοπικών αρμοδιοτήτων. Οι προεστοί που πρότειναν κάθε χρόνο τον Κοτζάμπαση του καζά στον εκάστοτε Πασά διέθεταν όλες τις αρμοδιότητες συγκέντρωσης των φόρων, και μαζί με τον τοπικό ορθόδοξο εκκλησιαστικό αξιωματούχο έλυναν τις μικροδιαφορές μεταξύ ραγιάδων. Οι Αρματολοί, κατά κανόνα πρώην προεστοί και αυτοί, διέθεταν τις δικές τους αρμοδιότητες περιφρούρησης της ασφάλειας του χώρου και των ραγιάδων κατοίκων του. Αυτή η δομή αρμοδιοτήτων στο επίπεδο του κάθε καζά με αρματολίκι περιπλεκόταν από την τρίτη και εντέλει ισχυρότερη τοπική υποτελή εξουσία, τους αξιωματούχους της αριστοκρατίας του ορθόδοξου κλήρου, επισκόπους ή μητροπολίτες. Επρόκειτο μάλλον για ένα εκ συστάσεως κατακερματισμένο σύστημα τοπικών

⁴² Στο ίδιο, σ. 93 κ.ε.

αρμοδιοτήτων ραγιάδων, στις αντιθέσεις του οποίου παρενβαιναν ανταγωνιστικά τόσο οι τοπικοί Οθωμανοί αξιωματούχοι και εκείνοι της Πύλης όσο ενίοτε και οι Βενετοί, όλοι προκειμένου να επιτύχουν τις δικές τους ιδιαίτερες επιδιώξεις.⁴³

Τελικά αυτό που συνιστούσε τη διαφορά των καζάδων με αρματολικία από όλους τους άλλους, ήταν ότι οι Οθωμανοί αναγκάστηκαν να παραχωρήσουν σε ένοπλους ραγιάδες κρατικές εξουσίες αστυνομικού χαρακτήρα, οι οποίες ασκούσαν ακόμη και έναντι Οθωμανών. Αυτό το καθεστώς σχετικοποιούσε το γενικό πολιτικό συμβόλαιο της κατάκτησης που ίσχυε για όλους τους ραγιάδες. Στις περιοχές των αρματολικιών η θεμελιώδης σχέση, όπως την όριζε το πολιτικό συμβόλαιο της κατάκτησης, άλλαζε εν μέρει σε υποτέλεια και ανοχή των κυρίαρχων έναντι σχετικής εσωτερικής αυτονομίας η οποία προστατευόταν ένοπλα από αρμόδιες ομάδες που συγκροτούσαν και συντηρούσαν οι ίδιοι οι κατακτημένοι. Έτσι, διατείνομαι, οι περιοχές των αρματολικιών αντιπροσώπευαν μια σχετικά ανολοκλήρωτη κατάκτηση. Ή αλλιώς, μπορούμε να πούμε ότι οι αρματολικές περιοχές διέθεταν όλες τις προϋποθέσεις ώστε από νωρίς το οθωμανικό κράτος να μην μπορεί να ασκήσει άμεση εξουσία χωρίς να συμβιβάζεται διαρκώς με τις αρματολικές ομάδες, έτσι ώστε η κυριαρχία του στις αρματολικές περιοχές, ιδίως της κεντρικής Ελλάδας, βαθμιαία να μειωθεί από κυριαρχία σε διαμεσολαβημένη επικυριαρχία.

* * *

Κτηνοτρόφοι με πολύ συγκροτημένη οικοτεχνία, ένοπλοι βοσκοί, περιστασιακοί μισθοφόροι για τις ορεινές περιοχές που ήταν απρόσιτες για τους εμπόλεμους τακτικούς στρατούς, ολόκληρα ένοπλα κτηνοτροφικά

⁴³ Βλ. μία από τις καλύτερες αναλύσεις σχέσεων μεταξύ Αρματολών και Οθωμανικού κράτους στο Διονύσης Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1997, σ. 10-23. Συγκριτικά για τις σχέσεις άτακτων και κράτους στην Ανατολία, βλ. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1994, σ. 189 κ.ε.

χωριά για την απόκρουση κινδύνων αλλά και την πρόκληση μικρών χερσαίων αρπαγών στις δύσκολες περιόδους, τα οποία διοικούσαν συμβούλια αρχηγών με επικεφαλής τον Κοτζιάμπαση του καζά, τον πρωτοκαπετάνιο του αρματολικιού και τον τοπικό κληρικό αξιωματούχο. Ο κόσμος τους περιλάμβανε ακόμη αδελφότητες ληστών, συνήθως κάποιων δεκάδων ένοπλων και αραιότερα εκατοντάδων, οι οποίοι μετακινούνταν διαρκώς μαζί με τους σκλάβους τους, γυναίκες και παιδιά, λίγα μεμονωμένα χωριά, όπως στην περιοχή του Βάλτου που ζούσαν από την προσφορά ένοπλων υπηρεσιών και τις αρπαγές. Το ζωικό κεφάλαιο σε αυτό το περιβάλλον ήταν εμπράκτως σε διαρκή κίνηση. Όλα προΐδεάζουν για μια ζωή πολύ δύσκολη επειδή εμπειρείχε εξαιρετικά υψηλό κίνδυνο, αλλά και εντυπωσιακή κοινωνική οργάνωση της άμυνας των ανθρώπων απέναντι σε αυτόν. Στο υλικό επίπεδο οι καλλιεργητές των πεδινών είχαν ως ύστατο καταφύγιο υλικής εξασφάλισης σε δύσκολες περιόδους τις μικρές αυτοκαταναλωτικές τους καλλιέργειες, τη συλλογή καρπών και ίσως την εργασία για λογαριασμό τρίτων. Για τους ορεισίβιους σε εποχές μεγάλων υλικών στερήσεων τα πράγματα ήταν ακόμη πιο δύσκολα. Ύστατη υλική καταφυγή τους ήταν η μισθοφορία, κατά κανόνα εξαναγκαστική με στόχο την προστασία των περιοχών τους από τους εμπόλεμους, αλλά επωφελής. Επίσης η μετανάστευση και μόνο στις ακραίες περιπτώσεις η χερσαία πειρατεία, οι αρπαγές συνήθως ζώων, τροφών, ρούχων και οικιακών σκευών. Οι ορεισίβιοι ποιμενικοί πληθυσμοί των περιοχών της Στερεάς, κρίνοντας από το τεράστιο ζωικό κεφάλαιο που προαναφέραμε, το οποίο οι ίδιοι είχαν αναπτύξει, προφανώς προτιμούσαν την ανάπτυξη του υλικού τους πλούτου. Αλλά, ταυτοχρόνως αυτοί ήταν πολύ περισσότερο ευάλωτοι στην υλική ένδεια από ό,τι οι καλλιεργητές λόγω της μεγάλης εξάρτησής τους από ένα και μόνο είδος κεφαλαίου και μάλιστα εύθραυστο, το ζωικό.

Το ξεκίνημα του 17ου αιώνα στην Αυτοκρατορία έγινε υπό τις κλαγγές της συνεχιζόμενης εξέγερσης των Αλεβιτών ημινομάδων κτηνοτρόφων υπό το όνομα Τζελαλί, με επίκεντρο τις οθωμανικές περιοχές της Ανατολίας. Ήταν μια μεγάλη και παρατεταμένη εξέ-

γερση η οποία είχε ξεσπάσει το 1591 και είχε κατασταλεί το 1611, επαναλήφθηκε το 1654-1655, και το 1658-1659.⁴⁴ Στα Βαλκάνια οι εξεγέρσεις εμπλέκονταν συνήθως με τον πάγιο ανταγωνισμό της Αυτοκρατορίας με τη Βενετία. Το 1585 ο Θεόδωρος Μπούας Γρίβας, απόγονος των τοπικών ορεισίων ευγενών του κλάδου Γρίβα, τώρα αρματολός του καζά Βόνιτσας (βόρεια Ακαρνανία), εξεγέρθηκε, κατέλαβε την πρωτεύουσα και εισχώρησε και στον καζά Ξηρομέρου στα νότια, με τη στήριξη της Βενετίας, η οποία πάντα επιδίωκε να ελέγξει τα παράλια της δυτικής κεντρικής Ελλάδας.⁴⁵ Αργότερα, το 1600, εκδηλώθηκε η απόπειρα εξέγερσης του θεοφοβούμενου μητροπολίτη Τρίκκης (Τρικάλων) Διονυσίου του Φιλοσόφου στα Άγραφα με το βασικό σύνθημα «Κύριε Ελέησον». Έντεκα χρόνια αργότερα, επαναλήφθηκε από τον ίδιο στα Ιωάννινα όπου και εκτελέστηκε από τους Οθωμανούς, αφού τον είχε πρώτα καταγγείλει και μάλλον αφορίσει το ορθόδοξο Πατριαρχείο.

Ακόμη και εάν οι γνώσεις μας για τις επιπτώσεις της επιδείνωσης των κλιματολογικών συνθηκών του 17ου αιώνα στην ορεινή κεντρική Ελλάδα ήταν αρκετές, δεν θα αρκούσαν για να εξηγηθεί ο πολλαπλασιασμός των αντιδράσεων του πληθυσμού των ορεινών της περιοχών.⁴⁶ Ο 17ος αιώνας στις περιοχές αυτές χαρακτηρίζεται στο κοινωνικό επίπεδο από την παρόξυνση της ανασφάλειας η οποία προερχόταν από τους παρατεταμένους τουρκοβενετικούς πολέμους και τη φορολογική σύνθλιψη των πληθυσμών από το οθωμανικό κράτος, σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις της εποχής των μικρών παγετώνων και τις επιζωοτίες που προκάλεσε εδώ όπως και σε πολλά μέρη της ευρωπαϊκής ηπείρου. Και προς το τέλος του, την

⁴⁴ William Greenwood, *The Great Anatolian Rebellion 1591-1611*, K. Schwartz, Βερολίνο 1983. Για τη ληστεία σε περιοχές της Μεσογείου βλ. Fernand Braudel, «Misère et banditisme au XVIIe siècle», *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 2e année, αρ. 2/1947.

⁴⁵ Κωνσταντίνος Ν. Σάβας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα: ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Α. Κορομηλάς, Αθήνα 1869, σ. 178-179.

⁴⁶ Sam White, *The Climate*, ό.π., σ. 123 κ.ε. και 276 κ.ε.

χορύφωση έφερε η μεγάλη εξέγερση των Αρματολών της ορεινής Στερεάς Ελλάδας.

Θα βυθιστούμε στις πραγματικότητες της μικρότερης δυνατής κοινωνικής κλίμακας με τη βοήθεια μίας εξαιρετικής σειράς επτακοσίων έντεκα οθωμανικών εγγράφων που καλύπτουν δεκαέξι χρόνια του αιώνα αυτού έως το 1677.⁴⁷ Το αρχείο αυτό είναι μεταξύ άλλων κατάστικτο από επιστολές υψηλών αξιωματούχων της Πύλης και αποφάσεις που επιδίωκαν να βάλουν τάξη στο σαντζάκι των Τρικάλων μαζί και στον καζά των Αγράφων. Η επαναλαμβανόμενη αποστολή τέτοιων εγγράφων προς τον Καδή των Τρικάλων και σε πυκνή συχνότητα, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι προσπάθειες του οθωμανικού κράτους είχαν περιορισμένα αποτελέσματα. Το 1663 απεσταλμένοι υπάλληλοι της Πύλης πραγματοποίησαν μια επιπλέον έκτακτη καταμέτρηση του ζωικού κεφαλαίου σε όλο το σαντζάκι Τρικάλων και στα Άγραφα ειδικότερα, προκειμένου να διαπιστώσουν τις απώλειες από μια ακόμη επιζωοτία που το είχε κτυπήσει. Διαπίστωσαν ότι η μείωση των ζώων σε λίγα χρόνια, άγνωστο πόσα ακριβώς, είχε ανέλθει για τα Άγραφα στο 31% επί του συνόλου της προηγούμενης καταμέτρησης, και 14% για τις πεδινές περιοχές της Θεσσαλίας.⁴⁸ Έτσι ευλόγως οι φόροι των ζώων συμφωνήθηκαν με τους προεστούς των ορεινών καζάδων με βάση τον μειωμένο αριθμό. Σε ένα άλλο επίπεδο όμως, σε εκείνο που δεν απαιτούσε σύμφωνη γνώμη των προεστών του αρματολικιού των Αγράφων, διαπιστώνουμε ότι, ενώ μεταξύ 1662 και 1676 ο αριθμός των φορολογούμενων κατοίκων των Αγράφων είχε μειωθεί κατά 52%, ο κεφαλικός φόρος που αναλογούσε στους εναπομείναντες φορολογούμενους αυξήθηκε κατά 90%.⁴⁹ Προφανώς η Πύλη, μόνη

⁴⁷ Τα οθωμανικά έγγραφα δημοσιεύει ο Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα μέσα από οθωμανικές αρχειακές πηγές. Οικονομία, θεσμοί και κοινωνία στη Θεσσαλία του 17ου αιώνα*, Α. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 257-613.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 284-287, έγγρ. αρ. 59, σ. 359-360, έγγρ. αρ. 217, σ. 401-401, έγγρ. αρ. 48.

⁴⁹ Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, «Η επαρχία των Αγράφων τον 17ο αιώνα με βάση οθωμανικές αρχειακές πηγές», στο *Προσεγγίσεις στην πολιτισμική ιστορία στον*

αρμόδια να ρυθμίζει το ύψος του κεφαλικού φόρου των ραγιάδων, αναπλήρωνε με την αύξηση του χαρατσιού τις απώλειες που είχε από τους φόρους των ζώων, και μάλιστα στο πολλαπλάσιο. Πλάι σε αυτή την επιβάρυνση διαπιστώνουμε από την ίδια σειρά εγγράφων σωρεία έκτακτων φόρων για τον τουρκοβενετικό πόλεμο, αλλά και αυθαιρεσιών, συνήθως είσπραξη διπλάσιων και τριπλάσιων φόρων από τους προβλεπόμενους.⁵⁰ Δεν είναι λοιπόν περιεργό ότι ακόμη και καταζητούμενοι, οι οποίοι παρόλα αυτά παρέμεναν στα χωριά τους, αντιμετώπισαν με ξυλοδαρμό τους Οθωμανούς απεσταλμένους του ανώτατου Ιεροδικείου που είχαν πάει να τους συλλάβουν, και μετατράπηκαν στη συνέχεια σε φυγάδες.⁵¹ Άλλοι, ενίοτε χωριά ολόκληρα, αποχωρούσαν από τον τόπο τους με τα δελτία του κεφαλικού φόρου στα χέρια τους ως είδος διαβατηρίου, και εγκαθίσταντο αλλού αρνούμενοι τόσο να επιστρέψουν, όσο και να καταβάλουν τον παλαιότερο κεφαλικό φόρο, τον οποίο οι Οθωμανοί αρμόδιοι υποστήριζαν ότι τους όφειλαν οι χωρικοί.⁵² Πρόκειται για μορφές ανταρσίας χωρίς εξέγερση οι οποίες γεννούσαν κάθε είδους φυγάδες. Από αυτούς, ορισμένοι μπορούσαν να μετεξελιχθούν σε ληστές, για παράδειγμα εκείνοι οι ορεινοί που είχαν αντιμετωπίσει με ξυλοδαρμό τους απεσταλμένους του ανώτατου Ιεροδικείου, ή ακόμη ραγιάδες που είχαν επιστρατευτεί ως εργάτες σε πολέμους και αυτομολούσαν σε κάποια κλέφτικη ομάδα. Ωστόσο, ένας φυγάς που γινόταν κλέφτης δεν ζούσε στα έρημα βουνά, όπως συνήθως γίνονται αντιληπτοί οι κλέφτες στην ρομαντική προσέγγισή τους. Στην πραγματικότητα η φυγή από το εγκατεστημένο κοινωνικό

μουσειακό ορίζοντα μιας ημορεινής θεσσαλικής κοινότητας: Πορτίτσα, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 122. (Στοιχεία από το ίδιο αρχείο όπως παραπάνω).

⁵⁰ Ειδικότερα για αυθαιρεσίες στην είσπραξη του φόρου προβάτων βλ. ενδεικτικά τα έγγραφα στο Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα*, ό.π., σ. 260, έγγρ. αρ. 4, σ. 261, έγγρ. αρ. 7, σ. 316, έγγρ. αρ. 125 κ.ά. Για αυθαιρεσίες σε άλλους φόρους βλ. σ. 271, έγγρ. αρ. 32, σ. 271-272, έγγρ. αρ. 33, σ. 272, έγγρ. αρ. 34 κ.ά.

⁵¹ Κωνσταντίνος Ε. Καμπουρίδης, *Η νεότερη Ελλάδα*, ό.π., σ. 404, έγγρ. αρ. 56.

⁵² Στο ίδιο, σ. 404-405, έγγρ. αρ. 57, σ. 408, έγγρ. αρ. 66, σ. 434, έγγρ. αρ. 121, σ. 439, έγγρ. αρ. 149 και 150, και άλλες όμοιες περιπτώσεις διάσπαρτες στο αρχείο εγγράφων».

και θεσμικό πλαίσιο είχε στόχο την επιστροφή σε αυτό με άλλους όρους. Άλλωστε, αν οι φυγάδες παρέμεναν απομονωμένοι στα έρημα βουνά δεν θα είχαν καμία επαφή ούτε με τον πλούτο, ούτε με την εξουσία, κανείς δεν θα τους ήθελε, ούτε οι Οθωμανοί ούτε οι αρματολοί ή οι κτηνοτρόφοι, με δυο λόγια δεν θα επιβίωναν.⁵³ Παράδειγμα ο πρώην αρματολός Πάνος Μείντάνης, από ποιμενική οικογένεια προεστών της ορεινής δυτικής Θεσσαλίας, μετέπειτα ένας από τους πρωτοκαπετάνιους της εξέγερσης, αρνήθηκε να συμβιβαστεί με τους Οθωμανούς, και κατέληξε προς το τέλος του αιώνα κλέφτης στα ορεινά της Φθιώτιδας. Σε τρία περίπου χρόνια απομονώθηκε και εκτελέστηκε, πιθανότατα με τη βοήθεια άλλων αρματολών πρώην συμπολεμιστών του.⁵⁴

Συνήθως, οι φυγάδες που έβγαιναν στο βουνό πρώτα από όλα αποχωρούσαν από την χωρική κοινότητά τους. Αυτό ήταν το πρώτο βήμα προς μια ενδεχόμενη κοινωνική διαφοροποίηση, και εφόσον διώκονταν το βήμα αυτό ήταν απλώς εξαναγκαστικό. Ακολούθως είχαν στόχο να επιστρέψουν στην κοινότητα προέλευσης αλλά πάντα με νέους όρους, και για να το επιτύχουν είχαν ποικίλους δρόμους. Ο ένας ήταν η μισθοφορία εφόσον διεξαγόταν κάποιος πόλεμος, και ένας άλλος ήταν η ένταξη σε κάποια ομάδα ένοπλων έμμισθων σωμάτων που προσλαμβάνονταν από ευκατάστατες περιοχές προκειμένου να προστατεύονται με δικά τους μέσα.⁵⁵ Μια σημαντικότερη δυνατότητα ήταν γίνουν ζορμπάδες, κάτι σαν επίσημοι κλέφτες. Οι ζορμπάδες ήταν ημινομίμοι και έργο τους ήταν να παρενοχλούν έναντι αμοιβής αξιωματούχους αντιμαχό-

⁵³ Βλ. αυτή την παρατήρηση στην πλέον ενδιαφέρουσα κοινωνιολογική ανάλυση για τους κλέφτες και τους αρματολούς στο Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993, σ. 59.

⁵⁴ Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, «Ο αρματολός Μείντάνης», *Ελληνικά*, τόμ. XIII, τχ. 1/1954.

⁵⁵ Armand Carrel, *Résumé*, ό.π., σ. 92-93. Μια συγκεκριμένη περίπτωση εκμίσθωσης ένοπλων παρουσιάζει ο Ευάγγελος Μπόγκας, «Δύο ιστορικά ενθυμήματα του 15ου αιώνα εκ Βορείου Ηπείρου», *Δελτίο Ιστορικής και εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τχ. 13/1959, σ. 427-429.

μενων κρατών, συνήθως του οθωμανικού εναντίον του βενετικού και αντίστροφα, είτε αντιμαχόμενους Οθωμανούς αξιωματούχους παρενοχλώντας τον ένα για λογαριασμό του άλλου, ή ακόμη εξαναγκάζοντας χωριά ή και μεμονωμένους χωρικούς να ενταχθούν σε καθεστώς τσιφλικιού προς όφελος κάποιου προεστού, αλλά και αντίστροφα παρέχοντας προστασία σε χωρικούς εναντίον προεστών για λογαριασμό ανταγωνιστών τους.⁵⁶ Είναι προφανές ότι οι ομάδες κλεφτών ήταν χρήσιμες για τα κράτη και τις τοπικές αυθεντίες, ενίοτε και για τις τοπικές κοινωνίες, και αυτό τους τοποθετούσε σε μία κοινωνική θέση διακριτή ως προς εκείνη του προεστού ενός χωριού, πολύ περισσότερο έναντι ενός απλού κτηνοτρόφου. Αυτή η πολιτική και κοινωνική χρήση των κλεφτών ζορμπάδων τους έθετε από θεσμική έποψη σε καθεστώς άτυπης προστασίας από ισχυρούς, και συνεπώς σε συνθήκη μερικής νομιμότητας. Έτσι, κάποια στιγμή θα μπορούσαν να ενταχθούν στην ομάδα κάποιου αρματολού ή και να μετεξελιχθούν οι ίδιοι στην περίοπτη κοινωνική θέση του πρωτοκαπετάνιου. Και με αυτή τη διαδικασία επέστρεφαν στην περιοχή προέλευσής τους ως ένοπλοι προστάτες της, δηλαδή κοινωνικά διαφοροποιημένοι από την μικρή κοινωνία όπου είχαν γεννηθεί. Ωστόσο, από τη στιγμή που κάποιος οριζόταν αρματολός ή μετείχε ως «παλληκάρι» (απλός ένοπλος) σε ομάδα αρματολού, δεν ήταν μόνο υποχρεωμένος αλλά, επιπλέον, είχε κάθε συμφέρον να κατοχυρώνει την ασφάλεια στο αρματολίκι και τα προνόμια της περιοχής του έναντι οιονδήποτε απειλών και κινδύνων, ακόμη και έναντι των Οθωμανών αξιωματούχων, στρατιωτικών τακτικών αποσπασμάτων, και φυσικά ληστών. Ας δούμε τι σήμαινε αυτό και πώς συνδυαζόταν με την περαιτέρω διεύρυνση της δύναμης της ηγετικής ομάδας των Αρματολών της κεντρικής ορεινής Ελλάδας και της Θεσσαλίας.

⁵⁶ Alexis Politis, «Brigandage-excédents économiques-élevage» στο *Actes du IIème Colloque International d'Histoire: «Économies Méditerranéennes: Équilibres et Intercommunications XIIIe-XIXe siècles»*, τόμ. II, CRN/FNRS, Αθήνα 1985, σ. 161-163.

Το γίνεσθαι ορεσίβιων ένοπλων ηγετικών ομάδων

«ετος 1777 μαρτιου 20 θυμισι σπου ανταμοθι ο διμιτρις με το χριστο και το γιοργι του διμιτρακι στα σαρδιναινα και παγαπηθηκανε πισο να εχει το αρματολικι και να δοκη τους σκλαβους οπισο»

(Ιδιόχειρη σημείωση στη Μονή Αγία Παρασκευή στα Σαρδίναινα Βάλτου⁵⁷)

Στο πλαίσιο του έβδομου τουρκοβενετικού πολέμου που εξαπέλυσε το 1684 η Γαληνοτάτη ως μέλος της Ιερής Συμμαχίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εκδηλώθηκε εντός αυτής της μεγάλης στρατιωτικής σύγκρουσης μια εξέγερση στα όρια της ορεινής κεντρικής Ελλάδας. Ήδη από τον πρώτο χρόνο του πολέμου, τρεις τουλάχιστον πρωτοκαπετάνιοι της ορεινής Στερεάς με τις ένοπλες ομάδες τους, είχαν αναλάβει αυτοβούλως να προστατέψουν τις περιοχές τους από τους εμπόλεμους, ακροβολιζόμενοι με τα οθωμανικά σώματα εξισλαμισμένων Αλβανών, οι οποίοι πλιατσικολογούσαν στις παρυφές των αρματολικιών τους, και εμποδίζοντας τους Βενετούς στα παράλια.⁵⁸ Φυσικά, όσο συγκεντρώνονταν τα στρατεύματα των δύο αντίπαλων κρατών, τα σώματα των εκατοντάδων ένοπλων που διέθεταν κατά κανόνα οι Αρματολοί δεν είχαν ούτε τις δυνάμεις ούτε τα μέσα ώστε να αντεπεξέλθουν σε πόλεμο κατά στρατιωτικές παρατάξεις. Έτσι οδηγήθηκαν σε σύμπραξη με έναν από τους εμπόλεμους. Με τους τρεις πρώτους καπετάνιους ενώθηκαν για την περίπτωση όλοι σχεδόν οι υπόλοιποι της ορεινής κεντρικής Ελλάδας και τοποθετήθηκαν στο πλευρό των Βενετών.⁵⁹ Αρχισαν

⁵⁷ Σωφρόνιος Παπακυριάκου, «Ιδιόχειροι σημειώσεις αρματολών και κλεφτών», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 9/1926, σ. 591.

⁵⁸ Κωνσταντίνου Σάθας, *Η κατά τον 17ον αιώνα επανάστασις της Ελληνικής φυλής, 1684-1715*, Εκ της Χρυσάλλιδος, Αθήνα 1865, σ. 10-11.

⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 17-19, 23-24. Επρόκειτο για τους καπετάνιους Μικρό Χορμόπουλο των Αγράφων, Πάνο Μεϊντάνη και Αγγελή Σουμίλα της βόρειας Αχαρνανίας και του Βάλτου, τους αδελφούς Βαλαωρίτη και τον Σπαθόγιαννο της νότιας Αχαρνανίας, του Αγγελόκαστρου και της Ναυπακτίας, τον Κούρμα του καζά Σαλώνων, τον Σπανό της Υπάτης κ.ά.

να ενισχύουν οχυρά σημεία στα αρματολίκια τους, να οργανώνουν και να εξοπλίζουν τον πληθυσμό με προμήθειες και όπλα από τη Βενετία με την καθοδήγηση αξιωματικών του στρατού της Γαληνοτάτης, από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν Ελληνοβενετοί των Επτανήσων.⁶⁰ Τα αρματολικά σώματα ξεκίνησαν να κτυπάνε τους Οθωμανούς και τελικά κυριάρχησαν σχεδόν σε όλες τις ορεινές περιοχές της ορεινής κεντρικής Ελλάδας, εκτός της Λαμίας. Ωστόσο, απέναντι, στα πεδινά της Στερεάς, συγκέντρωνε μισθοφορικά στρατεύματα Αλβανών, Βουλγάρων, Σέρβων, Κροατών (Σκλαβούνων) και Ελλήνων για λογαριασμό των Οθωμανών ένας πρώην Μανιάτης πειρατής που είχε αποφυλακιστεί από οθωμανικό κάτεργο για αυτό το σκοπό. Η Πύλη του είχε απονείμει τον τίτλο του Μπέη της Μάνης, τον πάντρεψε με κόρη της φαναριώτικης οικογένειας Δούκα, ήταν ο Διμπεράκης Γερακάρης.⁶¹ Τότε, εξαιτίας αλλαγής της στρατηγικής των Βενετών, προέκυψε διαφωνία μεταξύ του συμβουλίου των πρωτοκαπετάνιων των αρματολικιών της ορεινής Στερεάς και των Βενετών αξιωματικών σχετικά με την επέκταση του πολέμου. Οι καπετάνιοι των Αρματολικιών, με δυο εξαιρέσεις, δεν είχαν σκοπό να πολεμήσουν έξω από τις περιοχές τους, και ιδίως στην Πελοπόννησο όπου είχαν αρχίσει να περιορίζουν το στρατιωτικό βάρος τους οι Βενετοί, και η διαφωνία εξελίχθηκε σε ανοικτή ρήξη μεταξύ Αρματολών και Βενετών.⁶² Η ρήξη των τοπικών ένοπλων με τους Βενετούς, όταν οι δεύτεροι εγκατέλειπαν τις συγκρούσεις με τους Οθωμανούς στην ορεινή Στερεά χωρίς να έχουν ικανοποιηθεί οι στόχοι των τοπικών πολεμάρχων, αποτελούσε μάλλον παράδοση η οποία δηλώνει ότι οι τοπικές αρχοντίες που συμμαχούσαν με τους Βενετούς δεν προσέρχονταν ως μισθοφόροι μόνο, αλλά και με δικούς τους ιδιαίτερους πολιτικούς στόχους.⁶³ Τώρα σε αυτή

⁶⁰ Κωνσταντίνου Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών δοκίμιον περι των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ξυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους (1453-1821)*, Α. Κορομηλάς, Αθήνα 1869, σ. 405-406.

⁶¹ Κωνσταντίνου Σάθας, *Η κατά τον 17ον αιώνα επανάστασις*, ό.π., σ. 21-24.

⁶² Κωνσταντίνου Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, ό.π., σ. 406-407.

⁶³ Aldo Gallotta, «Venise et l'Empire ottoman, de la paix du 25 janvier 1479 à la

τη διαμάχη αρματολών και Βενετών δεν ήταν ασφαλώς δύσκολο να επικρατήσουν οι πρώτοι δεδομένου ότι αυτοί αποτελούσαν το βενετικό στράτευμα στα ορεινά της Στερεάς Ελλάδας. Ακολούθως αντιμετώπισαν μόνοι τους τον Λ. Γερακάρη με τακτικές ορειβίου πολέμου κατορθώνοντας να νικήσουν το πολυπληθέστερο στράτευμά του. Και στο τέλος τού πρότειναν να κυριαρχήσουν από κοινού στην Κεντρική Ελλάδα ενάντια και στα δύο αντιμαχόμενα κράτη, κάτι το οποίο έγινε σε κάποιο βαθμό μέχρι την οριστική επικράτηση των Οθωμανών στην Στερεά Ελλάδα το 1695 και των Βενετών στην Πελοπόννησο.⁶⁴ Τότε οι περισσότεροι Αρματολοί συμβιβάστηκαν με τους Οθωμανούς, άλλοι κατέφυγαν στα Επτάνησα και ένας τουλάχιστον, ο Πάνος Μειντάνης, αποσύρθηκε στα βουνά κλέφτης όπου, όπως είπαμε, απομονώθηκε και σκοτώθηκε.

Οι κυλιόμενες συμμαχίες και αντιπαλότητες των Αρματολών της ορεινής κεντρικής Ελλάδας κατά τη διάρκεια της πολυετούς εξέγερσής τους, και γενικότερα η άρνησή τους, με δύο εξαιρέσεις, να πολεμήσουν μακριά από τα αρματολίκια τους, αποτελούν επιλογές που δηλώνουν ότι η ηγετική αυτή ομάδα των ένοπλων ορειβίων προεστών, πολέμησε αρχικά αποκλειστικά για την προστασία, και τελικά για τον έλεγχο των περιοχών της. Από αυτά τα συμβάντα προκύπτει ένα ερώτημα: Για ποιο λόγο, ενώ η ομάδα των Αρματολών αποτελούσε περιφερειακό θεσμικό παράγοντα αναγνωρισμένο από το οθωμανικό κράτος και τα συμφέροντα της ταυτίζονταν σε σημαντικό βαθμό με αυτό, επέλεξε να διακινδυνεύσει τόσο έντονα συμμαχώντας με τους Βενετούς; Ένα σπάνιο έγγραφο, μια διαθήκη - μικρό ιδεολογικό μανιφέστο που συντάχθηκε στα Επτάνησα το 1708 από έναν δεύτερης τάξης καπετάνιο φυγά, μας προσφέρει μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία.⁶⁵

mort de Mahomet II (1481)», *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, αρ. 39/1985, σ. 126-127.

⁶⁴ Κωνσταντίνος Σάβας, *Η κατά τον 17ον αιώνα επανάστασις*, ό.π., σ. 29-31.

⁶⁵ Βλ. τη διαθήκη στο Κωνσταντίνος Σάβας, *Η κατά τον 17ον αιώνα επανάστασις*, ό.π., σ. 34-36.

Ο Δημήτρης Χαριτόπουλος, δεύτερος γιός οικογένειας προεστών του ορεινού κτηνοτροφικού χωριού Αγιαθυμιά (Αγία Ευθυμία σήμερα) στον καζά Σαλώνων, ήταν ένα από τα πρωτοπαλίκαρα (υπαρχηγός) της ομάδας του πρωτοκαπετάνιου Κούρμα Αρματολού της Φωκίδας κατά τη διάρκεια των τουρκοβενετικών συγκρούσεων και της εξέγερσης των Αρματολών που προαναφέραμε. *Καταγόμαστε σκλιτάδα και σκλιτάδα από τη Ρούμελη* γράφει σε μια θαυμάσια λαϊκή κοινή νέα ελληνική γλώσσα ο Δ. Χαριτόπουλος, ο οποίος πιθανόν να είχε διδαχθεί γραφή και ανάγνωση στο ιεροδιδασκαλείο της μονής Βαρνάκοβας.⁶⁶ Ο μεγαλύτερος αδελφός του Φιλόθεος, επίσκοπος της έδρας κατώτερης τάξης των Σαλώνων, *είχε γραμματαλλαγή με τους Βενετζιάνους να το βαρέσουνε λευθερόνοντας το σκλαβωμένο γένος μας και αγροικόταν με τους καπετανέους και δεσποτάδες της Ρούμελης*. Πράγματι, από τις αρχές του 13ου αιώνα η επισκοπή Σαλώνων, και άλλες οκτώ στις γύρω περιοχές μεταξύ των οποίων και η Αθήνα, περιλαμβάνονταν στον κατάλογο Provinciale Romanum, επαρχίες στις οποίες το Βατικανό διέθετε χαμηλής τάξης επισκοπικές έδρες τις οποίες είχε χάσει μετά την ολοκλήρωση της οθωμανικής κατάκτησης, αλλά εξακολουθούσε να διατηρεί κάποια επιρροή μέσω των ορθόδοξων επισκόπων.⁶⁷ *Κατά καιρό που κατέβηκε η αρμάδα στα νησιά [πολεμικός στόλος της Βενετίας] ούλη η Ρούμελη εδούλεψε σπαθί και εκλάδεψαν πάσα ψυχή αλλόπιστων αγαρηνών ... ο καπετάν Κούρμας με πεντακόσιους αρματολούς επήρε Σάλονα, Λοιδορίκι και Έπαχτο [Ναύπακτο] και περίττο από δύο χιλιάδες Τουρκών έσφαξαν*.

Η προφανής επιδίωξη των αρματολών ήταν να «ελευθερωθή το δυστυχημένο γένος μας από τον τρομερό και απάνθρωπο και

⁶⁶ «Σκλιτάδα» ή «Σκλητάδα» σημαίνει γενιά. Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Άτακτα*, τόμ. IV, μέρος 2ον, Κ. Εβεράρτου, Παρίσι 1832, σ. 511-512.

⁶⁷ Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*. *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, τόμ. I, American Philosophical Society, Φιλαδέλφεια 1976-1978, σ. 409-410. Ειδικότερα για τον επίσκοπο Σαλώνων της εποχής της εξέγερσης, βλ. Κωνσταντίνος Ντόκος, *Η Στερεά Ελλάς κατά τον Ενετοτουρκικό πόλεμον (1684-1689) και ο Σαλώνων Φιλόθεος*, Αθήνα 1975.

αντίχριστο και ανελεήμονον Αγαρηνόν. Το γένος στις παραστάσεις του Δ. Χαριτόπουλου σε αυτή τη σύντομη διαθήκη, δεν ήταν άλλο από τους χριστιανούς της Ρούμελης και η πατρίδα ήταν το χωριό και η επαρχία, δηλαδή το αρματολίκι. Οι Βενετσιάνοι αποτελούσαν μια αναγκαία συμμαχία για τον πολλαπλασιασμό της δύναμης και την πραγματοποίηση του σκοπού. Εδώ, δεν ισχύει ούτε ο ιδεότυπος του «Έλληνα», όπως ξέρουμε ότι ίσχυε για αρκετούς αστούς έμπορους, ούτε ο ορθός λόγος και η ελευθερία της έκφρασης, όπως για τους διανοούμενους του Διαφωτισμού αργότερα. Για τους ένοπλους προεστούς της ορεινής κεντρικής Ελλάδας τα συνειδησιακά αρχέτυπα ήταν η πίστη και οι μικροί τόποι, οι πατρίδες, οι οποίες με την ένωση των ένοπλων ορειβίων προεστών τους μπορούν να ελευθερωθούν, ακριβέστερα να τεθούν υπό τον δικό τους αποκλειστικό έλεγχο. Ωστόσο, και στους Αρματολούς, όπως στους αστούς έμπορους και τους διανοούμενους του Διαφωτισμού, υπήρχε ένα σαφές κοινό σημείο: ήταν η αντίθεση με τους Οθωμανούς και με την υποτέλεια που αυτοί επέβαλλαν. Για όλους αυτούς οι Οθωμανοί ήταν κατακτητές βάρβαροι, και σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο εκλογικευόταν η σχεδόν διαρκής ένταση στη σχέση Αρματολών με τους Οθωμανούς περιφερειακούς αξιωματούχους.

Οι Αρματολοί ασφαλώς ήταν πιστοί γενικώς. Αλλά ποτέ η θρησκευτική τους συνείδηση δεν τους εμπόδισε να έχουν μεταξύ τους ανταγωνισμούς, ενίοτε θανάσιμους, ούτε να συμμαχούν για παράδειγμα με αλλόθρησκους Τουρκαλβανούς και Οθωμανούς εναντίον ομοδόξων τους. Σε περιόδους εξεγέρσεων οι πεποιθήσεις που διαφοροποιούν από τον αντίπαλο οξύνονται με κάθε ειλικρίνεια, όπως εδώ η πίστη. Αλλά οι ορειβίοι αυτοί ηγέτες χρησιμοποιούσαν επιπλέον τη θρησκεία και ως είδος ιδεολογικού ελκυστή του χριστιανικού πληθυσμού των περιοχών τους προκειμένου να τον ενσωματώσουν στον βασικό τους στόχο, την πλήρη κυριαρχία τους στις περιοχές που έλεγχαν ως ένοπλοι προεστοί. Αυτές ήταν οι πατρίδες τους και αυτός ήταν ο γεωγραφικός και κοινωνικός χώρος άσκησης της δύναμής τους, όπου, όπως επαναλαμβάνει στη διαθήκη του ο Δ. Χαριτόπουλος, ήταν σκλάβοι των Αγαρηνών. Και αυτοί, οι

Αρματολοί της ορεινής κεντρικής Σπυραίας, για πρώτη φορά στην ιστορία τους, και όσο το επέτρεπαν οι μεταξύ τους οικογενειακές και τοπικές αντιθέσεις, είχαν ενωθεί προκειμένου να προασπίσουν, και κατά το δυνατόν να εμβαθύνουν, την κυριαρχία τους στους τόπους τους.

* * *

Οι επίγονοι των Αρματολών μετά την ίδρυση του ελληνικού Κράτους και προς το τέλος του 19ου αιώνα, συνήθως μορφωμένοι στρατιωτικοί, μηχανικοί, δήμαρχοι, γιατροί, συγκέντρωσαν κάποια λίγα έγγραφα και κυρίως προφορικές μαρτυρίες για τους προγόνους τους στις οποίες μεταφέρονται συγκρούσεις Τιτάνων. Ωστόσο, οι συγκρούσεις, μέχρι την δεύτερη και μικρότερης έντασης εξέγερση με αφορμή τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774, δεν ήταν παρά αλληπάλληλες μικρές μάχες τοπικής κλίμακας, κατά κανόνα συγκρούσεις μικρών στρατιωτικών αποσπασμάτων και πολυσχιδών εναλλασσόμενων τοπικών συμμαχιών. Ας επιστρέψουμε σε ενδεικτικές αφηγήσεις από τις αρχές του 18ου αιώνα για να παρακολουθήσουμε την ανέλιξη τους σε τοπική αρχοντία.

Μετά την δεκαετή εξέγερση των Αρματολών κατά τη διάρκεια του τουρκοβενετικού πολέμου που προαναφέραμε, οι Οθωμανοί εγκατέστησαν κατά το δυνατόν απολύτως ελεγχόμενα πρόσωπα στα αρματολίκια.⁶⁸ Από τους πρώτους που αμφισβήτησαν αυτή τη νέα τάξη ήταν ο Γιάννης Κατζώνης (έγινε γνωστός με το προσωνύμιο Βρικόλακας), συγγενής του πρωτοκαπετάνιου Κούρμα που τον συναντήσαμε να πρωτοστατεί στην εξέγερση. Και αυτός ήταν προεστός κτηνοτρόφος της περιοχής των Σαλώνων με καταγωγή από το ορεινό χωριό Αγιαθυμιά, και ο μικρότερος αδελφός του δημογέροντας στο Γαλαξίδι.⁶⁹ Γύρω στο 1705 συγκρούστηκε με

⁶⁸ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Ιστορία της Ευρυτανίας*, ό.π., σ. 235.

⁶⁹ Βλ. Βρικόλακας, Κωνσταντάρας, Ασπραπόγιαννος. *Οι μεγάλοι Αγιαθυμιώτες Αρματολοί του 18ου αιώνα*, Έκδοση Συλλόγου Αγιοσευθυμιωτών, Αθήνα 2003, σ.

μυθιστορηματικό τρόπο με επικεφαλής οθωμανικού αποσπάσματος, μοίρασε, σωστότερα παραχώρησε για εκμετάλλευση, την περιουσία του σε τρίτους, και έφτιαξε ένα απόσπασμα δεκαπέντε περίπου ένοπλων με δικά του έξοδα.⁷⁰ Οι συγκρούσεις του με οθωμανικά αποσπάσματα ήταν πολλαπλές, τουλάχιστον είκοσι, και άλλες με χριστιανούς ραγιάδες προεστούς, με Τουρκαλβανούς ή Έλληνες ληστές. Τελικά του παραχωρούν το αρματολίκι της βόρειας περιοχής του καζά των Σαλώνων, το απορρίπτει ως μικρότερο των προσδοκιών του, και συνεχίζει τις ένοπλες συγκρούσεις. Έχοντας de facto επιβληθεί πρωτοκαπετάνιος του καζά των Σαλώνων και εν μέρει του Λιδορικού με τους περίπου διακόσους ενόπλους του, Οθωμανοί και οι χριστιανοί ραγιάδες προεστοί αναγκάζονται να αναγνωρίσουν τη θέση του αυτή και επισήμως, ενώ οι δεύτεροι του κατέβαλαν και ένα σεβαστό χρηματικό ποσό.⁷¹ Πριν τον θάνατό του, γύρω στο 1740, ο Γ. Κατζώνης (Βρικόλακας) κληροδότησε τη θέση του πρωτοκαπετάνιου στο Αρματολίκι στον αδελφό της νεαρής γυναίκας του, τον προεστό Κώστα Ζαχαριά (Κωσταντάρης). Αυτός διατήρησε το αρματολίκι με εξίσου πολλές ένοπλες συγκρούσεις αλλά και απαγωγές Οθωμανών αξιωματούχων, όχι μόνο για λύτρα, όπως διατείνονται ωφελιμιστικής έμπνευσης προσεγγίσεις, αλλά για να εξασφαλίσει τη νομιμοποίηση της θέσης του, είτε για να τιμωρήσει παραδειγματικά. Ακόμη πρέπει να ήταν μεταξύ εκείνων οι οποίοι επέβαλαν στους τοπικούς Οθωμανούς αξιωματούχους και στους ραγιάδες δημογέροντες να αποζημιώνουν χωριά που είχαν υποστεί ζημιές εξαιτίας τους.

Το κύριο εδώ είναι το πλαίσιο νομιμοποίησης της θέσης του Κωσταντάρη ως πρωτοκαπετάνιου. Πριν εκδοθεί ο μουρασελές αναγνώρισής του ως πρωτοκαπετάνιου από τον Οθωμανό δερβέναγα και από την Πύλη, και ανεξάρτητα από τη γνώμη των ραγιάδων

12-18. Πρόκειται για αναδημοσίευση του κειμένου του Κωσταντίνου Σάθα, ο οποίος είχε συλλέξει τις προφορικές μαρτυρίες γύρω στο 1860 και τις δημοσίευσε στο περ. *Χρυσάλλης*, αρ. 61, 62/1865.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 13-14.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 16-18.

προεστών των χωριών, ο Κωσταντάρης εγκαταστάθηκε ως πρωτοκαπετάνιος από τον Βρικόλακα, και ταυτοχρόνως ανέλαβε την κηδεμονία του ανήλικου γιού του τελευταίου έως την ενηλικίωσή του, οπότε ο νεαρός θα αναλάμβανε το Αρματολίκι.⁷² Κάτι σαν αντιβασιλέας εγγυητής του τίτλου υπέρ του νόμιμου κληρονόμου έως την ενηλικίωσή του. Τελικά ο γιος του Βρικόλακα θα ακολουθήσει τον δρόμο της μόρφωσης, ο Κωσταντάρης θα μοιράσει το 1755 το αρματολίκι στα τρία πρωτοπαλίκαρα του, τα οποία θα υπερκεράσει ένας μικρός σε ηλικία πιθανότατα συγγενής του, ο επονομαζόμενος Αστροπόγιαννος, και θα ενοποιήσει το αρματολίκι με αντίστοιχες ένοπλες συγκρούσεις. Το κύριο όμως χαρακτηριστικό του εν λόγω Αρματολού, ήταν ότι καδιέρωσε σε όλη την περιοχή της Δωρίδας και λίγο ευρύτερα, εξαιρετικά σκληρά αντίποινα για ληστές Έλληνες και Αλβανούς, ραγιάδες προεστούς και Οθωμανούς αξιωματούχους, όταν έκρινε, σύμφωνα με την προφορική παράδοση, ότι προκαλούσαν προβλήματα στα χωριά του αρματολικιού ή παραβίαζαν τα προνόμια της περιοχής του.⁷³ Παράλληλα προς την ιστορία κληρονομικής διαδοχής στο Αρματολίκι των Σαλώνων, εξελισσόταν η ανάλογη ιστορία στο σημαντικό αρματολίκι των Αγράφων με την οικογένεια κτηνοτρόφων προεστών Μπουκουβάλα. Αυτή η οικογένεια διαδέχτηκε έναν από τους Αρματολούς ηγέτες της εξέγερσης, το Μικρό Χορμόπουλο, και ξεκίνησε την αρματολική δράση της τα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα με νίκη και διάλυση της πολύ μεγάλης ομάδας ληστών του Μέτσο Χούσο.⁷⁴ Έκτοτε, με αλλεπάλληλες στρατιωτικές συγκρούσεις με οθωμανικά αποσπάσματα και

⁷² Τις τελευταίες στιγμές του Βρικόλακα και τη σύναξη των Αρματολών, που επικύρωναν την κηδεμονία του γιού του από τον Κωσταντάρη και την ανάθεση του αρματολικιού, έχει αφηγηθεί υπέροχα ο Α. Καρκαβίτσας στη νουβέλα του «Ο Έξαρχος».

⁷³ Τάκης Λάπας, *Η κλεφτουριά της Ρούμελης και τα τραγούδια της*, Ατλαντίς, Αθήνα 1978, σ. 39-41. Για τους Αρματολούς της Δωρίδας, βλ. Δημήτρης Σταμέλος, *Η Δωρίδα στην τουρκοκρατία. Συμβολή στη μελέτη του νεότερου Ελληνισμού*, Γλάρος, Αθήνα 1986, σ. 44-87.

⁷⁴ Μάρκος Α. Γκιόλιας, *Ιστορία της Ευρυτανίας*, ό.π., σ. 95.

ραγιάδες προεστούς, κυριάρχησαν κληρονομικά στο αρματολίκι των Αγράφων έως σχεδόν τις παραμονές της ελληνικής επανάστασης, και το 1822 ήταν οι εγγυητές για να αναλάβει το αρματολίκι αυτό ο Γεώργιος Καραϊσκάκης.⁷⁵

Ας κάνουμε εδώ μια σύντομη παρένθεση, ώστε να μην παρασυρθούμε από τη λαμπρότητα των ατίθασων ορεσίβιων πολεμιστών. Οι Αρματολοί δεν δρούσαν τυχαία ή τυφλά ιδεολογικά εναντίον κακών «τουρκόφρονων» ραγιάδων προεστών και Οθωμανών, όπως υποστήριξε μέρος της ιστοριογραφίας, ιδίως ο Γιάνης Κορδάτος. Όσο συγκρούονταν με τους περιφερειακούς Οθωμανούς αξιωματούχους άλλο τόσο ήταν και σύμμαχοι μαζί τους, δεδομένου ότι οι Αρματολοί είχαν κατά κανόνα την κάλυψη του ενός ή του άλλου υψηλού αξιωματούχου της οθωμανικής Πύλης, ο οποίος νεμόταν τις προσόδους της περιοχής στην οποία ανήκε το αρματολίκι και ενδιαφερόταν γι' αυτό. Και σχεδόν πάντοτε οι Αρματολοί ήταν συγγενείς με τους ραγιάδες προεστούς, όπως συχνά αναφέραμε. Με εξαίρεση τις περιόδους εξεγέρσεων, η διαδικασία των τοπικών συγκρούσεων με Οθωμανούς και ραγιάδες προεστούς αφορούσε τη διεύρυνση των εξουσιών των Αρματολών σε βάρος των άλλων τοπικών αρχοντιών και των Οθωμανών αξιωματούχων της περιοχής τους σε αυτό το πολύ αντινομικό πλαίσιο των πολυφυών τοπικών εξουσιών για τις οποίες μιλήσαμε. Ο 18ος αιώνας σε ό,τι αφορά τους Αρματολούς, ήταν ο αιώνας της ανόδου της κυριαρχίας τους στις ορεινές περιοχές της Στερεάς και της Θεσσαλίας. Όμως αυτή ακριβώς η de facto διεύρυνση των εξουσιών των Αρματολών δια της ένοπλης βίας και των εναλλασσόμενων συμμαχιών που εφαρμόζαν από αιώνες όλες οι ένοπλες τοπικές αρχοντίες στην Ευρώπη, προσέδιδε στα Αρματολίκια υψηλό βαθμό εσωτερικής αυτονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο καθιερώθηκε βαθμιαία και η κληρονομική διαδοχή

⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 236-239. Σχετικά με την ανάληψη του αρματολικιού των Αγράφων από τον Γ. Καραϊσκάκη, βλ. την αρτιότερη επιστημονική βιογραφία του την οποία έχει συντάξει ο Διονύσης Τζάκης, *Γεώργιος Καραϊσκάκης, σειρά Οι ιδρυτές της νεότερης Ελλάδας*, επιστ. επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Τα Νέα, Αθήνα 2009.

στο αρματολίκι την οποία εντέλει αναγκάστηκε να αναγνωρίσει και η Πύλη, χωρίς όμως ποτέ να τη δεσμοθετήσει.

Έως και τον 17ο αιώνα, το de facto δικαίωμα στην κληρονομική διαδοχή σε ένα αρματολίκι διέθεταν ελάχιστες παλαιές οικογένειες τοπικών αρχοντιών που είχαν μετεξελιχθεί σε αρματολικές, όπως οι οικογένειες Μπούα της Άρτας και Γρίβα της βόρειας Ακαρνανίας.⁷⁶ Η κληρονομική διαδοχή καθιερωνόταν ειρηνικά στην περίπτωση που όλοι οι πρωτοκαπετάνιοι των γύρω αρματολικιών την αναγνώριζαν και εγγυώνταν με την παρουσία τους κατά την εκφώνηση του διαδόχου από τον πρωτοκαπετάνιο κάτοχο του αρματολικιού. Και ακολουθούσε, είτε ειρηνικά είτε με ένοπλη επιβολή, η αναγνώριση του κληρονομικού δικαιώματος από τους Οθωμανούς και τους ραγιάδες προεστούς των χωριών τα οποία περιλαμβάνονταν στο αρματολίκι. Ωστόσο, η αμφισβήτηση του διαδόχου στο αρματολίκι ακόμη και των οικογενειών παλαιών τοπικών ευγενών, μπορούσε να προέλθει από άλλες ένοπλες ομάδες, συνήθως κλεφτών που δεν μετείχαν στη διαδικασία και το τελετουργικό αναγνώρισης της διαδοχής. Παράδειγμα και πάλι οι πολυετείς ένοπλες συγκρούσεις που προκάλεσαν οι κλέφτες Κατζικογιανναίοι στους ισχυρούς Αρματολούς Γριβαίους. Οι πρώτοι αμφισβητούσαν τη δικαιοδοσία των τελευταίων σε μεγάλα τμήματα του αρματολικιού της νότιας Ακαρνανίας (καζάς Ξηρομέρου), στα οποία οι Γριβαίοι, παλαιοί Αρματολοί των βόρειων εδαφών της περιοχής (καζάς Βόνιτσας), είχαν κυριαρχήσει με ένοπλες συγκρούσεις και τα είχαν εν μέρει προσαρτήσει στην κυριαρχία τους.⁷⁷ Τελικά οι πολυετείς ένοπλες συγκρούσεις έληξαν στα μέσα του 18ου αιώνα με τον γάμο ενός ισχυρού Γρίβα με την κόρη ενός αντίστοιχου Κατζικογιαννη, και η Ακαρνανία έγινε ένα σχεδόν ενιαίο αρματολίκι.

Κατά τις αρχές του 18ου αιώνα άρχισε να γενικεύεται το κα-

⁷⁶ Βλ. μία από τις ελάχιστες ολοκληρωμένες οικογενειακές βιογραφίες, Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Θεόδωρος Γρίβας. Βιογραφικό σχέδιασμα επί τη βάσει ανεκδότων εγγράφων και σημειωμάτων*, Π. Λεωνής, Αθήνα 1896 (αναστατική έκδοση από τις εκδόσεις Καραβιάς).

⁷⁷ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Θεόδωρος Γρίβας*, ό.π., σ. 8-9.

θεστώσ οικογενειακής κληρονομικής διαδοχής και στα μικρότερα αρματολίκια τόσο της ορεινής Στερεάς όσο και των ορεινών θεσσαλικών περιοχών, τουλάχιστον από τα λίγα που γνωρίζουμε για τους μικρούς Αρματολούς αυτής της περιοχής.⁷⁸ Ένα καλό παράδειγμα για τα μικρά αρματολίκια είναι εκείνο του χωριού Αγόριανη στον Παρνασσό, σε υψόμετρο 1.050 μέτρα, και της κτηνοτροφικής οικογένειας Τράκα.⁷⁹ Ο Θεόδωρος Τράκας, οπλαρχηγός της Επανάστασης, μετρούσε το 1821 ήδη τέσσερις γενιές μικρών αρματολών, αρχής γενομένης από τον προπάτορα της οικογένειας κατά την εξέγερση του τέλους του 17ου αιώνα. Ο προπάτορας της οικογένειας Τράκα, μικρός προεστός και μάλλον ιδρυτής του χωριού, το είχε οχυρώσει μεταξύ άλλων με τη φήμη για έναν καταστροφικό δαίμονα που κατοικούσε σε αυτό, τον οποίο μόνο αυτός έλεγχε.⁸⁰ Προφανώς ήταν ο ίδιος.

Αυτές οι συγκρούσεις μεταξύ των τοπικά ισχυρών για τον έλεγχο του κάθε Αρματολικιού ή την επέκτασή του, σε συνδυασμό με τις αυθαιρεσίες των Οθωμανών στις οποίες αναφερθήκαμε νωρίτερα, αποτελούσαν τις βασικές αιτίες ανάπτυξης της εσωτερικής κινητικότητας των μικρών ποιμένων προς τις κλέφτικες και αρματολικές ομάδες. Είναι η περίπτωση του Θανάση Γραμματικού ή Διάκου, γιου του κτηνοτρόφου Νίκου Γραμματικού στο χωριό της Φθιώτιδας Άνω Μουσούνιτσα στα Βαρδούσια (1.050 μέτρα υψόμετρο, σήμερα Αθανάσιος Διάκος), και εγγονού ενός από τα πρωτοπαλίκαρα του ισχυρού Αρματολού της περιοχής, του Κωσταντάρα, για τον οποίο

⁷⁸ Βλ. διάσπαρτες βιογραφικές πληροφορίες στο Κώστας Σπανός, *Άγνωστοι Θεσσαλοί κλεφταρματολοί αγωνιστές κατά την επανάσταση του 1821*, Α. Σταμούλης, Αθήνα 2005.

⁷⁹ Τάκης Λάππας, «Χειρόγραφη ιστορία της οικογένειας Τράκα», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, ανάπτυπο από τον τόμο αρ. 23/1980.

⁸⁰ Γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας Τράκα σχεδίασαν κατά το τέλος του 19ου αιώνα οι επίγονοι, στρατιωτικοί και δήμαρχοι Λαμίας, βλ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, *Αρχείο Ιστορικών Εγγράφων, Φάκελοι οικογένειας Τράκα, έγγραφο αρ. 16811*. Για τον δαίμονα, βλ. Τάκης Λάππας, «Χειρόγραφη ιστορία», *ό.π.*, σ. 17-18.

μιλήσαμε πριν. Πρόκειται για τον πολύ γνωστό μαχητή της ελληνικής Επανάστασης Αθανάσιο Διάκο ο οποίος ήταν στοιχειωδώς εγγράμματος. Ξεκίνησε ως μαθητευόμενος παπάς αλλά γρήγορα εντάχθηκε στην ομάδα του Ζορμπά Γούλα. Κάποια στιγμή ανέλαβε καπετάνιος αυτής της ομάδας και, μέσω της αυλής του Αλή Πασά, κατέληξε πρωτοπαλίκαρα του Οδυσσέα Ανδρούτσου, ενός από τους πολύ ισχυρούς Αρματολούς της κεντρικής Ελλάδας.⁸¹ Είναι ακόμη και η περίπτωση του γιου ενός μικρού κτηνοτρόφου στο χωριό Αρτοτίνα, στα 1.150 μέτρα στα Βαρδούσια, ο μετέπειτα γνωστός Ανδρίτσος Καραδήμας επονομαζόμενος Σαφακάς, μικρός Αρματολός πρώτης γενιάς.⁸² Δεν γνωρίζουμε σε ποια ομάδα επίσημου κλέφτη εντάχθηκε στην αρχή της καριέρας του, αλλά στην περιοχή του κυκλοφορούσαν αρκετοί, όπως ο Σκαλτζοδήμος, ο Τσαμ-Καλόγερος και άλλοι.

Πώς γινόταν κανείς Αρματολός; Ο ένας τρόπος ήταν να οριστεί απευθείας από τον αρμόδιο Οθωμανό δερβέναγα και ακολούθως την Πύλη, εφόσον διατηρούσε καλές σχέσεις με αυτόν και τους ισχυρότερους μεταξύ των ραγιάδων προεστών. Αλλά αυτού του είδους οι διορισμοί δεν φαίνεται ότι μπορούσαν να μακροημερεύσουν. Όχι για λόγους συνείδησης, όπως ισχυρίζονται αρκετοί εθνοπρεπείς ιστορικοί. Ο κύριος λόγος του σύντομου βίου αυτών των διορισμών ήταν ότι η μεγάλη εξάρτησή τους από τους Οθωμανούς σπάνια τους επέτρεπε να κατοχυρώνουν την ασφάλεια και τα προνόμια που είχαν κερδίσει οι ορεινές ποιμενικές κοινωνίες με τον θεσμό του αρματολικιού, επειδή οι ίδιοι οι Οθωμανοί ή οι άτακτες ένοπλες ομάδες τους, αλλά και ληστές τα αμφισβητούσαν εμπράκτως με αυθαιρεσίες, πλιάτσικο και άλλους τρόπους. Αυτή η αναποτελεσματικότητα εμπέδωσε της

⁸¹ Βλ. Σπυρίδων Γ. Φόρτης, *Βιογραφία Αθανασίου Διάκου*, Α. Κωνσταντινίδου, Αθήνα 1892, σ. 7-11, 16-18. Για τα πρώτα χρόνια του Αθανασίου Διάκου, βλ. επίσης Κωνσταντίνος Παπαχρήστος, «Πού εγεννήθη ο Αθανάσιος Διάκος», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1939.

⁸² Δημήτρης Λουκόπουλος, *Ο ρουμελιώτης καπετάνιος του 1821, Ανδρίτσος Σαφακάς και το αρχείο του*, Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη 11, Αθήνα 1931.

ασφάλειας του πληθυσμού και του κεφαλαίου του σε ένα αρματολίκι, γεννούσαν αμφισβητήσεις τόσο εσωτερικά, όσο και από άλλα γειτονικά αρματολίκια που επιδίωκαν πάντα να επεκταθούν. Και εδώ αναφύεται ο δεύτερος τρόπος ο οποίος ήταν ο κανόνας. Εκείνοι που αμφισβητούσαν τον εγκατεστημένο Αρματολό ξεκινούσαν με την ανάληψη υψηλής διακινδύνευσης. Έπρεπε να εξέλθουν από τις κοινότητές τους ως φυγάδες, είτε επειδή είχαν πολεμήσει εναντίον των Οθωμανών, όπως η τοπική αρχοντική οικογένεια των Γριβαίων αλλά και ο πρωτοκαπετάνιος Μειντάνης, είτε επειδή ήταν σε σύγκρουση με τον τοποθετημένο Αρματολό και τους ραγιάδες προεστούς που τον στήριζαν. Εξέρχονταν, λοιπόν, από την εγκατεστημένη νομιμότητα δηλώνοντας έτσι ότι την αρνούνται.⁸³ Τίποτε απολύτως δεν βεβαίωνε για κάποια αίσια κατάληξη της διακινδύνευσης αυτής. Αν ο φυγάς δεν σκοτωνόταν, μπορούσε να δράσει ως ζορμπάς, ή ακόμη να εκπέσει στο καθεστώς του κοινού ληστή. Το καθεστώς του ζορμπά, αυτού του χρήσιμου σε όλους ληστή, και πολύ λιγότερο το καθεστώς του κοινού λήσταρχου, ήταν ένας τρόπος να βρίσκεται διαρκώς σε επαφή με τα τοπικά κέντρα εξουσίας και πλούτου. Ο τρόμος που έσπερναν με τη δράση τους ως κλέφτες, παρότι ενείχε εκ των πραγμάτων μια ληστρική λογική, είχε ωστόσο ως κύριο στόχο να αποδειχθεί στους πάντες, Οθωμανούς, ραγιάδες προεστούς χωριών και ισχυρότερους, και εντέλει στον πληθυσμό, ότι ο εγκατεστημένος Αρματολός ήταν ανίσχυρος, με σημερινούς όρους αναποτελεσματικός και επικίνδυνος για τον πληθυσμό που διαφέντευε. Επρόκειτο, λοιπόν, για ένα στόχο που επιδίωκε τον εξαναγκασμό των ισχυρών και τη συναίνεση των αδυνάτων, και από αυτό προέκυψε μάλλον και ο θρύλος για τους κλέφτες προστάτες των κοινωνικά αδύνατων ραγιάδων, όχι πλήρως ψευδής.⁸⁴ Σε κάθε περίπτωση, με την άσκηση τρόμου μπορούσε να επικρατήσει εξαρχής σε μια περιοχή και να εγκατασταθεί αρχικά ως

⁸³ Διονύσης Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος*, ό.π., σ. 44-45.

⁸⁴ Riki van Boeschoten, «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων*, τόμ. 13/1991.

Αρματολός που διαφέντευε αυτή την περιοχή de facto. Στη συνέχεια είχε πολλές πιθανότητες να αναγνωριστεί και επισήμως από τον αρμόδιο Οθωμανό δερβέναγα και συνεπώς την Πύλη, μάλιστα μετά από ενέργειες των ίδιων προεστών με τους οποίους είχε συγκρουστεί κατά την έξοδό του από την κοινότητα.

Η επίτευξη αυτού του στόχου προϋπέθετε τον σχηματισμό αρχικά μιας αξιοσημείωτης ομάδας ένοπλων, και ακολούθως τη διεύρυνσή της. Έπρεπε ακόμη οι σχεδόν ακατάπαυτες ένοπλες συγκρούσεις, όσο μικρές και αν ήταν, να είναι σχεδόν πάντα νικηφόρες και εντυπωσιακές. Μόνο έτσι θα μπορούσε να αποκτήσει τη φήμη του ισχυρού, δηλαδή του αποτελεσματικού στην επιβολή της ασφάλειας της περιοχής. Επίσης να κατοχυρώνει και ακόμη να εξασφαλίζει τα μέλη των οικογενειών του κάθε παλικαριού του, τα οποία συνήθως παρέμεναν αρκετά εκτεθειμένα στα χωριά τους. Και τέλος να έχει τη συναίνεση των πρωτοκαπετάνιων των γύρω αρματολικιών ώστε να νομιμοποιείται και να αποφεύγει τις επιδιώξεις επέκτασης προς το αρματολίκι του. Εάν κατόρθωνε όλα αυτά, τότε, όπως ο Βρικόλακας για παράδειγμα, μπορούσε να ξεκινήσει με δεκαπέντε περίπου άντρες και να καταλήξει ισχυρός και αδιαμφισβήτητος Αρματολός με ένα σώμα διακοσίων περίπου ένοπλων. Ίσως γι' αυτούς τους λόγους η πλειονότητα, από όσο γνωρίζουμε, των μικρών και μεγαλύτερων καπετάνιων ήταν ήδη προεστοί ή από πατρικές οικογένειες προεστών, ανήκαν κοινωνικά στις μικρές ποιμενικές τοπικές αρχοντίες ενός καζά, και ενίοτε είχαν συγγενικές σχέσεις με τοπικούς εκκλησιαστικούς αξιωματούχους. Διέθεταν δηλαδή κάποια δίκτυα σχέσεων δύναμης μικρής κλίμακας, αλλά μεγάλης σημασίας γι' αυτούς.⁸⁵ Η κινητικότητα μεταξύ του ρόλου του προεστού και του Αρματολού ήταν έντονη, όπως τονίσαμε συχνά. Ωστόσο, λιγότερο γνωστή είναι και η αντίστροφη κινητικότητα από τον ρόλο του Αρματολού σε εκείνον του προεστού και φυσικά η συμπύκνωση και των δύο ρόλων ταυτοχρόνως όπως ήταν η περίπτωση του μεγάλου Αρματολού Στορνάρη στον Ασπροπόταμο.⁸⁶

⁸⁵ Βλ. την εξαιρετική ανάλυση του Διονύση Τζάκη, *Αρματολισμός*, ό.π., σ. 64-69.

⁸⁶ Για την κινητικότητα από τον ρόλο του Αρματολού σε εκείνον του προεστού, βλ.

Από ένα σημείο και ύστερα, όπως πάντοτε, υποθέτουμε ότι οι διαμάχες για την εξουσία στους καζάδες με αρματολίκια μεταξύ όλων των τοπικών αρχοντιών θα πρέπει να αυτονομήθηκαν από τα ζητήματα προστασίας του υλικού πλούτου των περιοχών και να απέκτησαν αυτοτελή σημασία, χωρίς όμως ποτέ να παραμελούν την παροχή ασφάλειας στον κόσμο του αρματολικιού τους. Η ένοπλη βία, συνεπώς, μεταξύ των Αρματολών, αλλά κυρίως με τους άτακτους Αλβανούς και τους ληστές, και με τα αποσπάσματα των Οθωμανών δερβεναγάδων, αποτελούσε έναν τρόπο επιβολής της ασφάλειας σε κάθε αρματολίκι, αλλά ταυτοχρόνως και εμπέδωση της κυριαρχίας σε μια περιοχή μιας αρματολικής οικογένειας η οποία περιθωριοποιούσε τις υπόλοιπες τοπικές αρχοντίες. Έτσι στην ορεινή Στερεά δεν αναδείχθηκαν ισχυροί ραγιάδες κοτζαμπάσηδες, όπως στην ανατολική ο Λογοθέτης στη Λειβαδιά ή ο Σκουζές στην Αθήνα. Η τάση κυριαρχίας των Αρματολών στην ορεινή Στερεά ξεκίνησε νωρίς, από την εξέγερση του τέλους του 17ου αιώνα, και συνδέθηκε εξ αρχής με μια παράλληλη τάση αυτονόμησης των αρματολικιών, όπως δηλώνει η ευθεία και απολύτως συνειδητή σύγκρουσή τους με τους Οθωμανούς. Με τη συνείδηση των κατακτημένων δούλων από αλλόπιστους Αγαρηνούς, καθώς και την επίγνωση της δύναμής τους όταν ενώθηκαν, εισήλθαν στον 18ο αιώνα ως ένοπλες τοπικές ηγετικές ομάδες ισχυρές και διαφοροποιημένες από τις τοπικές τους κοινωνίες, εκείνες των οποίων είχαν αναλάβει την εμπέδωση της ασφάλειας.

Οι πρωτοκαπετάνιοι: μια κληρονομική αριστοκρατία

Κατά τον 18ο αιώνα τα αρματολίκια ίσως να αυξήθηκαν κατά δύο ή τρία σε όλες τις περιοχές στις οποίες είχε καθιερωθεί ο θεσμός. Η αύξηση ήταν πιθανότατα αποτέλεσμα κατάκτησης παλαιότερων χωρίς τη διεύρυνση της γεωγραφικής έκτασης την οποία κάλυπταν συνολικά από τον 16ο αιώνα.⁸⁷ Παράλληλως εντός της ζώνης των αρ-

τα παραδείγματα που παρουσιάζει ο Διονύσης Τζάκης, «Από κλέφτης προεστός: οικογενειακές στρατηγικές στον ορεινό χώρο και η διάκριση “φρόνιμης κοινωνίας” και “παρακοινωνίας”», αδημοσίευτη ανακοίνωση.

⁸⁷ Για το τέλος του 18ου αιώνα, βλ. τον σχετικό χάρτη στο Απόστολος

ματολικιών της κεντρικής ορεινής Ελλάδας ο πληθυσμός αυξήθηκε σημαντικά, και επίσης αυξήθηκε πολύ, ενδεχομένως εκθετικά, και το ζωικό κεφάλαιο αυτών των περιοχών.⁸⁸ Οι Αρματολοί βαθμιαία κατά τον 18ο αιώνα δεν είχαν πλέον τη σχετικά περιορισμένη υποχρέωση και το συμφέρον να ασφαλίσουν κάποιες χειμαζόμενες περιοχές, όπως κατά τον 17ο, αιώνα ψυχρό και με συχνούς πολέμους.

ΟΡΕΙΝΗ ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ ΓΥΡΩ ΣΤΟ 1800

Διαδρομές κοπαδιών, όρια καζάδων και αρματολικά πρωτάτα

- 1. Άγραφα, 1α. Ασπροπόταμος, 2. Βάλτος, 3. Ξηρόμερο, 4. Ευρυτανία, 5. Ζυγού (πρώην Αγγελόκαστρο), 6. Πατρατζικίου, 7. Ζητούνιου, 8. Σαλώνων, 9. Ταλαντίου, 10. Λειβαδιάς.

Πηγή: Απόστολος Βακαλόπουλος, «Επαναστατικές κινήσεις», ό.π., Ιωάννης Γ. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την τουρκοκρατίαν (1393 - 1821)*, χάρτης καζάδων στο παράρτημα, ΕΚΠΑ-Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 1971. Sebastiaan Bommeljé - Peter K. Doorn, «Aetolia and the Aetolians», ό.π., χάρτης αρ. 5.7, σ. 58.

Βακαλόπουλος, «Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΑ', σ. 419. Τις διαφοροποιήσεις για τον αριθμό των αρματολικιών ανά συγγραφέα και τη σχετική βιβλιογραφία παραθέτει ο Νίκος Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση*, ό.π., σ. 25.

⁸⁸ Για τον πληθυσμό των ορεινών αναφέρομαι στο ανέκδοτο βιβλίο μου με τίτλο *Η ιστορία των Νέων Ελλήνων 1400-1821*.

Αντίθετα έπρεπε να εξασφαλίσουν από κινδύνους περιοχές οι οποίες συγκέντρωναν βαθμιαία σημαντικό πλούτο από την κτηνοτροφία, το εμπόριο των προϊόντων της και την οικιακή βιοτεχνία. Ο αναπτυσσόμενος πλούτος στη ζώνη των αρματολικιών της ορεινής Στερεάς Ελλάδας και η γεωγραφική σταθερότητα αυτής της ζώνης θα πρέπει να αποτέλεσαν τις δομικές συνθήκες που επέτρεψαν την εσωτερική διαφοροποίηση αυτών των αρματολικιών ηγετικών ομάδων των κοινωνιών της ορεινής Στερεάς. Ανάλογα με τις περιοχές, μεταξύ 1740 και 1770 σχηματίστηκαν οι έντεκα γνωστές ισχυρές αρματολικές οικογένειες, η εγκατεστημένη ηγεσία κάθε αρματολικιού, η οποία όριζε και προστάτευε τους μικρότερους αρματολούς. Οι τελευταίοι σε πολλές περιπτώσεις εξελίχθηκαν είτε σε πρωτοπαλίκαρα είτε, αν ήταν αρκετά μικροί, σε κολτζήδες, είδος υπαξιωματικών των ισχυρών αρματολικών οικογενειών. Οι ισχυρές οικογένειες αποτελούσαν τα «πρωτάτα», και ο εκάστοτε επικεφαλής είχε τον τίτλο του Έξαρχου ή πρωτοκαπετάνιου. Αυτός διαιρούσε το αρματολίκι που κατείχε σε γεωγραφικά υποσύνολα (καπετανάτα ή αρματολικές χωραρχίες), το καθένα από τα οποία έθετε στην ευθύνη των παιδιών ή και των πρωτοπαλίκαρων του. Αυτοί ήταν οι καπετάνιοι των ένοπλων υποομάδων (ταϊφάδων) της συνολικής δύναμης του πρωτοκαπετάνιου και αναλάμβαναν τη φύλαξη των γεωγραφικών υποσυνόλων του αρματολικιού που είχε ανατεθεί στον καθένα.⁸⁹ Ακολούθως, ο κάθε καπετάνιος με τη σειρά του κατένειμε σε κρίσιμα σημεία της αρματολικής χωραρχίας διάσπαρτες φρουρές δύο τριών ατόμων (τα κόλια) με επικεφαλής έναν κολτζή, θα λέγαμε ένα λοχία.⁹⁰ Τα κόλια, φρουρούς περασμάτων και άλλων κρίσιμων σημείων για την ασφάλεια, συναντούσαν ξαφνικά στις μετακινήσεις τους Ευρωπαίοι περιηγητές και τους

⁸⁹ Βλ. τα παράδειγμα του Πάνου Ζήδρου, «Έξαρχου Ολύμπου και Δυτικής Μακεδονίας» γύρω στο 1770, επίσης του γνωστού μας ήδη Βρικόλακα, και άλλων στο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Αθανάσιος Διάκος-Αστραπόγιαννος*, Π. Λάμπρου εκδ. Χ. Ν. Φιλαδέλφειας, Αθήνα 1867, σ. 179-181.

⁹⁰ Νικολάος Κ. Κασομούλης, *Ενθνήματα στρατιωτικά της Επανάστασης των Ελλήνων 1821-1833*, τόμ. 1ος, Α. Ι. Βάρσος, Αθήνα 1940, σ. 261. Αναλυτικότερα, βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τόμ. 2ος.

περιέγραφαν με έκπληξη για την εγρήγορση, την πειθαρχία και τη σιωπή τους. Οι Έξαρχοι ή πρωτοκαπετάνιοι αποτελούσαν την πρώτη τάξη, την ηγεσία της κάθε αρματολικής αρχοντίας, οι καπετάνιοι των χωραρχιών την δεύτερη. Η τρίτη τάξης Αρματολοί ήταν τα παλικάρια, η λαϊκή προέκταση και μαζί η ένοπλη δύναμη που διέθετε κάθε πρωτοκαπετάνιος. Μπορούμε να εκτιμήσουμε κατά προσέγγιση την σταθερή ενεργή δύναμη ένοπλων ανδρών που διέθεταν οι ισχυρές αρματολικές οικογένειες, τα πρωτάτα, στις αρχές του 19ου αιώνα, μικρότερη ασφαλώς από τον συνολικό αριθμό ένοπλων που μπορούσαν να κινητοποιήσουν σε συνθήκες πολέμου. Ανάλογα με το μέγεθος του αρματολικιού ο αριθμός των ένοπλων κυμαινόταν από διακόσιους, όπως στο αρματολίκι του Καρπενησιού, για να φτάσει τους εξακόσιους στο αρματολίκι των Αγράφων και να ξεπεράσει τους χίλιους στο αρματολίκι του Ολύμπου και δυτικής Μακεδονίας.⁹¹

Τα αρματολικά σώματα, λοιπόν, ήταν οι τοπικές ηγετικές ομάδες διαφοροποιημένες ως σύνολο από τον κάθε τοπικό πληθυσμό, και αυτές κυριαρχούσαν σε μια γεωγραφική περιοχή που εκτεινόταν από τις ορεινές περιοχές της κεντρικής Ελλάδας και τις ορεινές βορειοανατολικές περιοχές της ορεινής Θεσσαλίας και από εκεί, αν και σαφώς πιο αδύναμοι και συχνά υπό τον έλεγχο των Ολύμπιων, έφταναν έως τα ορεινά της δυτικής Μακεδονίας.⁹²

Ο επικεφαλής κάθε μείζονος αρματολικού σώματος, ο Έξαρχος ή πρωτοκαπετάνιος, διέθετε τον γενικό υπαρχηγό, συνήθως γιος

⁹¹ Jacovacy Rizo Neroulos, *Histoire moderne*, ό.π., σ. 167-170. Γύρω από αυτούς, ένας ευρύτερος αριθμός Ελλήνων μισθοφόρων κυρίως στα Επτάνησα κατά την περίοδο των Ναπολεόντιων πολέμων, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρξε μια κυκλοφορία ένοπλων μεταξύ μισθοφόρων και αρματολικών σωμάτων. Βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Ένοπλα ελληνικά σώματα στη δίνη των Ναπολεόντειων πολέμων (1798-1815)» στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, τόμ. 1ος, σ. 185-200.

⁹² Για τους Αρματολούς της δυτικής Μακεδονίας, όχι τόσο για το περιεχόμενο όσο για την εξονυχιστική βιβλιογραφία ανά Αρματολό την οποία έχει συντάξει ο Γ. Χ. Χιονίδης, βλ. Γ. Χ. Χιονίδης (επιμ.), Ιωάννου Πετρώφ, *Περίοδος κλεφτουριά της Μακεδονίας. Βιογραφικά 28 κλεφταρματολών*, Π. Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 1972.

του, γιατρό, γραμματέα, οικονομόμο, λίγο υπηρετικό προσωπικό, και τέλος ένα οικοσύμμο σφραγίδα σε δαχτυλίδι.⁹³ Επρόκειτο, ασφαλώς, για είδος μικρής αυλικής διοίκησης η οποία διαχειριζόταν τις υποθέσεις του πρωτοκαπετάνιου, και φαίνεται ότι και οι ίδιοι διέθεταν στοιχειώδη εγγραμματισμό αν κρίνουμε από ορισμένες υπογραφές τους, αρκετές γραμμένες με άνεση.⁹⁴ Μήπως διέθεταν και τους βάρδους τους οι οποίοι εξυμνούσαν τα κατορθώματά τους με τα γνωστά κλέφτικα δημοτικά τραγούδια; Αυτή την ερμηνεία δίνει ο κατεξοχήν μελετητής των δημοτικών τραγουδιών, ερμηνεία την οποία θα πρέπει να κρατήσουμε ως ιδιαιτέρως πολύτιμη.⁹⁵ Να θυμίσω ονόματα οικογενειών που κατείχαν αρματολικά πρωτάτα την πρώτη εικοσαετία του 19ου αιώνα, όπως οι Μπουκουβαλαίοι στα Άγραφα, οι Σταθαίοι στον Βάλτο Αιτωλίας, οι Λαζαίοι στον Όλυμπο, οι Στορναραίοι του Ασπροπόταμου Αιτωλίας, ο Πανουργιάς των Σαλώνων, οι Γριβαίοι στην Ακαρνανία και άλλοι.⁹⁶ Οι αποφάσεις για το κάθε αρματολίκι λαμβάνονταν σε συμβούλιο στο οποίο συμμετείχαν, εκτός από τον πρωτοκαπετάνιο, και οι καπετάνιοι των χωρραρχιών.⁹⁷ Αυτό το τοπικό συμβούλιο έκανε

⁹³ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αρματολοί και κλέφτες (1453-1821)*, Άγκυρα, Αθήνα ΧΧ, σ. 22-24.

⁹⁴ Υπογραφές πρωτοκαπετάνιων βρίσκονται στις επιστολές και κάθε είδους έγγραφα των Αρχείων του Αγώνα. Τις επιστολές έγραφαν οι γραμματικοί αλλά τις υπογραφές τους έβαζαν οι ίδιοι, και αρκετοί ήταν σε θέση να διαβάσουν το περιεχόμενο των επιστολών που λάμβαναν.

⁹⁵ Αλέξης Πολίτης (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι. Κλέφτικα*, Ερμής, Αθήνα 1976, σ. μ'-μα'.

⁹⁶ Βιογραφικά στοιχεία για ισχυρές αρματολικές οικογένειες, βλ. Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών. Ήρωες της ξηράς*, τόμ. Η', τύποις ελληνικής ανεξαρτησίας, Αθήνα 1876. Αλεξάνδρα Καρακώστα Αηδόνη, *Κλέφτες και αρματολοί του ορεινού Βάλτου*, Αγρίνιο 2004. Κίμων Γ. Κοεμτζόμπουλος, *Οι Λαζαίοι του Ολύμπου και απόγονοι*, Δωδώνη, Αθήνα 1994. Δημήτρης Σταμέλος, *Ο Κατσαντώνης*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2004. Πανουργιάς Στ. Πανουργιάς, *Πανουργιάδες. Η ιστορία μιας οικογένειας από τα χρόνια της ελληνικής επανάστασης του 1821*, Ίκαρος, Αθήνα 2012, σ. 33-45.

⁹⁷ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Αθανάσιος Διάκος*, ό.π., σ. 180-181.

πολλούς Ευρωπαίους περιηγητές να ορίσουν τα αρματολίκια, ασφαλώς με μεγάλη δόση υπερβολής, «ορεινές δημοκρατίες».

Όπως όλες οι ηγετικές κοινωνικές ομάδες, οι Αρματολοί αναπαρήγαγαν την επικυριαρχία τους στις περιοχές τους με πυκνά δίκτυα θεσμοθετημένων και εθιμικών σχέσεων. Διαπιστώσαμε από τα παραδείγματα που προαναφέρθηκαν ότι το κάθε μέλος της αρματολικής ελίτ ήταν στενότατα συνδεδεμένο με το στρώμα εκείνο που αποτελούσαν οι πολυάριθμοι προεστοί των χωριών, οι Δημογέροντες. Σχέσεις που απέρρεαν από οικογενειακούς όσο και ευρύτερους συγγενικούς δεσμούς, αλλά και απλά με τις αρμοδιότητες και τη δύναμη που διέθεταν οι Έξαρχοι, σχέσεις οι οποίες χαρακτηρίζονταν από ατελείωτες διαβουλεύσεις αλλά και εντάσεις ενίοτε βίαιες. Οι εντάσεις αναπτύσσονταν γύρω από την απονομή δικαιοσύνης, τις φορολογικές υποχρεώσεις και τα αντίστοιχα εισοδήματα, τον εξαναγκασμό των Δημογερόντων σε χρηματικές καταβολές υψηλότερες από τις συμφωνημένες, αλλά και τον τρόπο άσκησης της φύλαξης, ιδίως όταν οι περιπολίες έφευγαν από τα κόλια και εισέρχονταν αυθαιρέτως στις κατοικημένες περιοχές.⁹⁸ Τέλος στα δίκτυα ισχύος των πρωτοκαπετάνιων περιλαμβάνονταν και τα μοναστήρια των περιοχών τους τα οποία αποτελούσαν τμήμα της επικυριαρχίας τους. Αντίθετα, φαίνεται πως οι σχέσεις με τους τοπικούς αξιωματούχους της άλλης αριστοκρατίας, εκείνης του ορθόδοξου κλήρου, θα πρέπει να ήταν σχέσεις μάλλον χαμηλής έντασης. Πιθανότατα επειδή οι Αρματολοί ήταν απαλλαγμένοι μεταξύ άλλων και από τους φόρους υπέρ της ορθόδοξης εκκλησίας, αλλά και επειδή οι αξιωματούχοι του κλήρου αποτελούσαν μια παράλληλη αριστοκρατία με δικά της προνόμια.

Τα εσωτερικά δίκτυα μεταξύ των μελών της αρματολικής ελίτ ήταν αυτά τα οποία της έδιναν συνοχή και περαιτέρω δύναμη. Αυτές οι εντονότατα τοπικιστικές αρχοντίες θα πρέπει να ξεκίνησαν τη σύναψη πυκνότερων και σταθερότερων διατοπικών σχέσεων μεταξύ τους, όταν κατά την εξέγερση του τέλους του 17ου αιώνα

⁹⁸ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αρματολοί και κλέφτες*, ό.π., σ. 46-48.

διαμόρφωσαν την επιδίωξη να μετατρέψουν τον χώρο της ορεινής κεντρικής Ελλάδας σε ενιαία αυτόνομη περιοχή ελεγχόμενη από τους ίδιους. Αυτή η επιδίωξη άρχισε να πραγματοποιείται με γαμήλιες συμμαχίες μεταξύ των ισχυρότερων αρματολών, οι οποίες πιθανότατα συνέβαλαν στην διαμόρφωση των πρωτάτων. Με πλήρη συνείδηση, όπως κάθε τοπική αρχοντία στον κόσμο, οι γαμήλιες συμπράξεις μεταξύ ισχυρών οικογενειών αλλά και πιο αδύναμων, είχαν στόχο την άμβλυση των ανταγωνισμών μεταξύ γειτονικών αρματολικιών και ενδεχομένως την έμμεση επέκταση της εδαφικής κυριαρχίας τους, βλέψη η οποία μαζί με την ειρήνη διατηρούσε ενεργούς και ορισμένους ανταγωνισμούς μεταξύ των πρωτάτων.⁹⁹ Κάθε πρωτοκαπετάνιος είχε παντρέψει κατά μέσο όρο κάποιον γιό ή κάποια κόρη του με παιδιά τριών άλλων ομοίων του. Αυτές οι γαμήλιες συμμαχίες είχαν μεγάλο βάρος μεταξύ των πρωτοκαπετάνιων. Καθέτως, στα όρια του αρματολικιού, οι συγγενικές σχέσεις μεταξύ του πρωτοκαπετάνιου και των προσώπων που απαρτίζανε το όλο σώμα της αρματολικής ελίτ ήταν τόσες πολλές και τόσο ποικίλων βαθμών, ώστε μπορούμε με ευχέρεια να υποθέσουμε ότι το ένα τρίτο της αρματολικής ομάδας είχε κάποια σχέση συγγένειας με τον πρωτοκαπετάνιο του, και αυτή ανεξάρτητα από τις μεταξύ τους οριζόντιες συγγένειες.¹⁰⁰

⁹⁹ Όπως τονίζεται στο Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθνήματα*, ό.π., τόμ. 1ος, σ. 414.

¹⁰⁰ Πληροφορίες για τις συγγενικές σχέσεις αντλούμε από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, *Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη*, διάσπαρτα στους φακέλους αρ. 11, 12, 15. Επίσης Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθνήματα*, τόμ. 1ος, σ. 4-7, 11-18, 23-24, 28-45, 128-129, 356-357, 355-363, 389, 413-414, τόμ. 2ος, σ. 9-11. Διονύση Τζάκη, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα*, ό.π., σ. 109-131. Και συμπληρωματικά, βλ. Ν. Κ. Γιαννούλης, *Το Αρματολίκι Ασπροποτάμου και οι Σπορναραίοι*, Η' Ιστορικά Τριτάτων, ΕΜΟΤ, Αθήνα 1981, σ. 39, 44, 85. Ι. Π. Βασιλείου, «Το Αρματολίκι των Αγράφων», *Επιθεώρηση Τέχνης*, χρόνος 2ος, τόμ. 3ος, τχ. 13/1956. Για τα δίκτυα σχέσεων μεμονωμένων πρωτοκαπετάνιων, βλ. Διονύση Τζάκη, *Γεώργιος Καραϊσκάκης*, ό.π., σ. 25-29. Στέφανος Παπαγεωργίου (επιμ.), *Το Αρχείο Γιαννάκη Ράγκου*, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, Αθήνα 1982, σ. 11, 16, 43, 118. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Θεόδωρος Γρίβας*, ό.π., σ. 13-16.

Οι Αρματολοί δεν διέθεταν μέσα ισχύος ανάλογα με εκείνα των εμπόρων ή μέσα υψηλής επιρροής των νεοτερικών ιδεών όπως οι Έλληνες διαφωτιστές διανοούμενοι. Το κοινωνικό και θεσμικό καθεστώς των Αρματολών από το οποίο αντλούσαν δύναμη, βρίσκεται ακριβώς μπροστά στα μάτια μας αν και συσκοτισμένο από μια προπαγάνδα μειωτική γι' αυτές τις ορεσίβιες ελίτ των όπλων. Οι Αρματολοί, λοιπόν, ως ραγιάδες αποτελούσαν ταυτοχρόνως ένοπλες τοπικές ηγετικές ομάδες, φύλακες των προνομίων και του πλούτου, και η κάθε μία ομάδα αναγνωριζόταν στο πρόσωπο του εκάστοτε πρωτοκαπετάνιου από το Οθωμανικό κράτος. Από αυτό το καθεστώς απέρρευε η δύναμή τους, την οποία όπως είπαμε εμβάθυναν κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, τόσο ώστε να περιθωριοποιήσουν κάθε άλλη αρχοντία στους τόπους τους.

Για την αναγνώριση ενός πρωτοκαπετάνιου από την Πύλη φαίνεται πως δεν ίσχυε το καθεστώς εξαγοράς του διορισμού του, όπως σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, ακόμη και για τους Οθωμανούς αξιωματούχους. Οι πρωτοκαπετάνιοι κατακτούσαν κατά κανόνα ένοπλα τον έλεγχο ενός αρματολικιού προτάσσοντας την καλύτερη διαφύλαξη των προνομίων των ορεσίβιων κοινωνιών, και η οθωμανική διοίκηση τους ανέθετε το αρματολίκι συνήθως εξαναγκασμένη από το τετελεσμένο γεγονός.¹⁰¹ Ας πάμε όμως λίγο βαθύτερα. Αν κρίνουμε από τους ονομαστικούς καταλόγους που κάθε πρωτοκαπετάνιος διέθετε και στους οποίους κατέγραφε τα μέλη της ένοπλης ομάδας του και τα μέλη των οικογενειών του καθενός, οι Αρματολοί, από τα μικρά παλικάρια έως τους πρωτοκαπετάνιους, θα πρέπει να ανήκαν στο καθεστώς *muaf ve müselleme reaya*, προνόμιο το οποίο εφαρμόζοταν σε ελάχιστους ραγιάδες οι οποίοι επιβραβεύονταν με εξαιρέσεις από διάφορες επιβαρύνσεις φορολογικές, πιθανότατα και άλλες.¹⁰²

¹⁰¹ Οθωμανικά έγγραφα για την ανάθεση αρματολικιών από τον Πασά του Σαντζακίου του Κάρλελι (δυτική Αιτωλία και Ακαρνανία), όπου αναφέρονται και οι υποχρεώσεις των Αρματολών που αναλάμβαναν τα αρματολίκια, έχει δημοσιεύσει ο Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αρματολοί και κλέφτες*, ό.π., σ. 48-52.

¹⁰² Για τους ονομαστικούς καταλόγους των ένοπλων του αρματολικιού, βλ. Νικόλαος

Ένοπλοι φύλακες προνομίων των περιοχών τους, ακόμη και έναντι των Οθωμανών, και σε ειδικό προνομιακό καθεστώς οι ίδιοι, έτσι συνοψίζεται η θέση των αρματολικών ελίτ έναντι των Οθωμανών. Ωστόσο, όπως κάθε ομόλογη ελίτ στον κόσμο, οι Αρματολοί διέθεταν προνόμια και έναντι του πληθυσμού των ραγιάδων.

Το σύνολο των μελών του αρματολικού σώματος πληρωνόταν από τους ραγιάδες της περιοχής του αλλά με κατανομή στα χωριά και τις οικογένειες ανάλογα με τη δύναμη που διέθετε ο πρωτοκαπετάνιος συνολικά, και την κατανομή των ενόπλων του σε κάθε χωρарχία του αρματολικιού του. Την κατανομή του χρηματικού ποσού που εισέπρατταν οι Αρματολοί σε κάθε οικογένεια του πληθυσμού του αρματολικιού, έκαναν οι Δημογέροντες των χωριών και αυτοί υπέγραφαν συμφωνία με τον πρωτοκαπετάνιο.¹⁰³ Οι τυφεκιοφόροι, τα παλικάρια και οι «υπαξιωματικοί» πληρώνονταν από τρία έως δέκα γρόσια το μήνα και επιπλέον καταβαλλόταν η διατροφή, τα κάθε είδους έξοδα, αλλά και έκτακτες αμοιβές σε ανάλογες περιπτώσεις.¹⁰⁴ Αμοιβή καθόλου ευκαταφρόνητη, αν σκεφτούμε ότι τα παλικάρια ήταν συνήθως πρώην ένοπλοι βοσκοί, ανήκαν δηλαδή στην φτωχότερη κοινωνική κατηγορία των ποιμενικών κοινωνιών. Άραγε, αυτή η λαϊκή προέκταση που συνιστούσαν τα παλικάρια ενός πρωτοκαπετάνιου διέυρνε τη συναίνεση των πληθυσμών προς αυτόν; Ενδεχομένως, αν και το κύριο της συναίνεσης προς την αρματολική ελίτ διαμορφωνόταν με την κατοχύρωση της ασφάλειας, για την οποία όλα τα έγγραφα προτρέπανε τους αρματολούς να

Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, τόμ. 1ος, σ. 260. Για το καθεστώς φορολογικών απαλλαγών, βλ. Fatma Acun, «The Other Side of the Coin: Tax Exemptions within the Context of Ottoman Taxation History», *Bulgarian Historical Review-Revue bulgare d'Histoire*, 306 έτος, τχ. 1-2/2002.

¹⁰³ Βλ. μιὰ έγγραφη συμφωνία του 1820 μεταξύ εκπροσώπων Δημογερόντων του καζά Βραχωρίου (περιοχή Αγρινίου) και του καπετάνιου της περιοχής του Ζυγού Δημήτρη Μακρή στο Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Αρματολοί και κλέφτες*, ό.π., σ. 52.

¹⁰⁴ Στο ίδιο. Βλ. επίσης Ελένη Κ. Γιαννακοπούλου, «Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Ήπειρο στα τέλη του 18ου αιώνα. Ένα γαλλικό υπόμνημα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τόμ. 28ος, Ιωάννινα 1986-87, σ. 67.

εγγυηθούν, αλλά και από τη συμβολική προβολή της πραγματικής δύναμης που διέθετε ο κάθε πρωτοκαπετάνιος.

Δεν γνωρίζουμε τις τυπικές αμοιβές των ισχυρών της αρματολικής αρχοντίας, αν και ευλόγως υποθέτουμε ότι θα ήταν σημαντικά υψηλότερες. Αλλά ένα σημαντικό χρηματικό πλεονέκτημα διαμορφωνόταν για τους πρωτοκαπετάνιους από την τελική ευθύνη συγχέντρωσης των ετήσιων φόρων και τη διοχέτευσή τους στον αξιωματούχο της Πύλης για τον οποίο το αρματολίκι ή τμήματά του αποτελούσαν τιμάριο. Ωστόσο, πέρα από αυτά, το κύριο για τους πρωτοκαπετάνιους, και σε ποικίλους βαθμούς για το κάθε ένα από τα μέλη της αρματολικής ελίτ, ήταν η κτηνοτροφία και το εμπόριο των προϊόντων της. Τις παραμονές της ελληνικής Επανάστασης ο Νικολός Στορνάρης, πρωτοκαπετάνιος Ασπροπόταμου, ο γαμπρός του Σαρακατσάνος κτηνοτρόφος και Αρματολός Γρηγόρης Διακατάς, διέθεταν σημαντικό ζωϊκό και χρηματικό κεφάλαιο, επένδυαν στο εμπόριο αλλά και στην οικιακή βιοτεχνία παραγωγής μάλλινων προϊόντων.¹⁰⁵ Άλλοι, μικροί, είχαν συνεργαστεί με Γάλλους εμπόρους στην υλοτομία και το εμπόριο ξυλείας.¹⁰⁶ Και τέλος η ζωοκλοπή αποτελούσε και αυτή μέσο διαμόρφωσης περιουσίας, κυρίως για τους κλέφτες που σχημάτιζαν φτηνά ιδιόκτητα κοπάδια, ή διοχέτευαν τα ζώα στο εμπόριο.¹⁰⁷

Να σκεφτούμε ξανά τους Αρματολούς

Ποια ήταν, λοιπόν, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αρματολικού φαινομένου;

Αποτέλεσε ένα εξαιρετικά αρθρωμένο σύστημα τοπικής εδαφικής κυριαρχίας το οποίο συγκροτούσαν και έλεγχαν τοπικές ελίτ, τα αρματολικά σώματα. Και στην κορυφή τους μια αριστοκρατική ομάδα που αποκτούσε βαθμιαία τον 18ο αιώνα συνείδηση της κοι-

¹⁰⁵ Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., τόμ. 1ος, σ. 437-438.

¹⁰⁶ Ελένη Κ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στην Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Διδακτορική Διατριβή ΕΚΠΑ, Αθήνα 1982, σ. 77-85.

¹⁰⁷ Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ενθυμήματα*, ό.π., τόμ. 1ος, σ. 333, 432-433.

νωνικής της θέσης και των συμφερόντων της, σχεδόν όλοι ελληνόφωνοι ραγιάδες. Το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας εγκατέλειψε αυτές τις αρχοντίες των ένοπλων ορεσίβιων και την αριστοκρατία των πρωτοκαπετάνιων στην τύχη που της επιφύλαξε κάθε ιδεολογική προπαγάνδα, διατυπωμένη από έκτακτα στρατιωτικά καθεστώτα και έναν φαιογάλανο εθνικισμό κατά τη διάρκεια του πολύ ταραγμένου ελληνικού 20ού αιώνα. Από οργανωτές και φύλακες των προνομίων, της εργασίας και του πλούτου του κόσμου της «θάλασσας των βουνών», οι περισσότεροι αργότερα διαπρεπείς στρατηγοί της ελληνικής επανάστασης, οι Αρματολοί εξαιτίας της προπαγάνδας εκπέσανε στην συλλογική συνείδηση σε πολεμοχαρείς ήρωες σφάχτες Οθωμανών. Πρέπει να πάρουμε μια πολύ μεγάλη κριτική απόσταση από αυτή την ανιστόρητη και ιρασιοναλιστική ερμηνεία και η σύγκριση διευκολύνει σε αυτό.

Τα αρματολίκια έχουν μόνο εξωτερικές ομοιότητες με το καθεστώς σχετικής αυτονομίας νησιών του Αιγαίου, το ειδικό καθεστώς διοίκησης των επαρχιών Μολδαβίας και Βλαχίας ή τις de facto ημιαυτονομίες ισχυρών Οθωμανών Αγιάνηδων και Ντερεμπέδων. Και στα τρία αυτά ειδικά καθεστώτα διοίκησης, η Πύλη είχε πλήρη φορολογικά δικαιώματα και άμεση παρέμβαση σε όλα τα ζητήματα εκτός από τα μικρά καθημερινά δικαστικά, και ειδικότερα οι de facto ημιαυτονομίες των ισχυρών Αγιάνηδων και Ντερεμπέδων επιβίωναν ή όχι, συνήθως το δεύτερο, ανάλογα με τον συσχετισμό δύναμης με την Πύλη. Αντίθετα λοιπόν, με αυτά τα τρία ειδικά καθεστώτα διοίκησης επαρχιών, τα αρματολίκια διατηρούσαν εσωτερική αυτονομία για αρκετά κρίσιμα ζητήματα και ιδίως εκείνο της εσωτερικής ασφάλειας για το οποίο ήταν επιφορτισμένες οι ένοπλες ορεσίβιες τοπικές αρχοντίες των ποιμενικών πληθυσμών. Συνεπώς, στις περιοχές όπου καθιερώθηκε ο θεσμός του αρματολικιού η κατάκτηση παρέμεινε ημιτελής, αν συγκριθεί με την πλήρη ενσωμάτωση των πληθυσμών των πεδινών περιοχών των Βαλκανίων, αλλά και όλων των υπόλοιπων ορεινών, καθώς και των νησιωτικών – ανεξάρτητα από την ποικιλία των μορφών. Το καθεστώς των αρματολικιών προέκυψε αρχικά ως αποτέλεσμα

μιας διαρκούς αντίστασης στην πλήρη οθωμανική κυριαρχία. Η αντίστασή τους κάμφθηκε όχι με άμεση στρατιωτική επιβολή των όρων οθωμανικής κυριαρχίας, ούτε με πλήρη παράδοση των τοπικών αρχοντιών, αλλά με αποκλεισμό των ορεινών αυτών περιοχών από τον πεδινό και θαλάσσιο περίγυρο, χώρους ζωτικούς για την κτηνοτροφία, τις ανταλλαγές και τις επιδρομές. Έτσι, με βάση ένα συμβιβασμό μεταξύ των ορεσίβιων ένοπλων κοινωνιών και του οθωμανικού κράτους διαμορφώθηκε το ειδικό καθεστώς των αρματολικιών. Εδώ, το πολιτικό συμβόλαιο της κατάκτησης ήταν εν μέρει διαφορετικό και συνοψίζεται σε σχέσεις υποτέλειας και ανοχής έναντι υψηλής εσωτερικής αυτονομίας και φόρων κατ' αποκοπή, προνόμια τα οποία προστατεύονταν ένοπλα, κάτι το οποίο αποτελούσε τελικά το κυριότερο προνόμιο των πληθυσμών των αρματολικιών. Τα αρματολίκια, συνεπώς, αποτελούσαν μικρής κλίμακας εδαφικές τοπικές κυριαρχίες ένοπλων ραγιάδων προεστών. Μιλώντας με τη γλώσσα του δικαίου, επρόκειτο για μικρά προτεκτοράτα εντός του αυτοκρατορικού κράτους, με βαθμό εσωτερικής αυτονομίας τον οποίο δεν διέθετε καμία άλλη οθωμανική περιοχή και πληθυσμός στα Βαλκάνια.

Αυτό το δομικό σχήμα, άψογο ως σύλληψη του Οθωμανού πασά που το εμπνεύστηκε αρχικά προκειμένου να συμβιβαστεί με τους Αγραφιώτες, λειτούργησε, αλλά ατελέστατα. Η δομική αιτία ήταν οι πολυφείς αρμοδιότητες των ποικίλων τοπικών αρχοντιών που με τη σειρά τους επέτρεψαν να εκδηλωθεί και εδώ, στους καζάδες με αρματολίκια, η μεγάλη παράδοση ένοπλης ημιαυτονομίας των ορεσίβιων πληθυσμών και των αρχοντιών τους. Παράδοση η οποία ιστορικά δεν έπαυε να επιβεβαιώνεται ακόμη και στο πλέον προχωρημένο καθεστώς ελέγχου στις περιοχές αυτές, το οποίο είχαν επιτύχει οι Οθωμανοί συγκριτικά με τις προηγούμενες Αυτοκρατορίες. Τις αντινομίες του θεσμού παρόξυναν οι περιφερειακοί Οθωμανοί αξιωματούχοι, τόσο οι μικροί δερβεναγάδες όσο και οι ισχυροί όπως ο Αλή Πασάς, αλλά και οι φορολογικές λαθροχειρίες της Πύλης. Όλα υπό τη λογική του λεηλατικού κράτους το οποίο οι Οθωμανοί εκπρόσωποι ήθελαν να επεκτείνουν προσαυξάνοντας

τα οφέλη τους σε βάρος των προνομίων των ορεσίβιων πληθυσμών και των αρχοντιών τους.

Ως εάν να μην είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία της κατάκτησης, οι μάχες, όσο μικρές και να ήταν, μεταξύ αρματολικιών αρχοντιών μεμονωμένων ή συνασπισμένων και Οθωμανών αξιωματούχων, σταματούσαν μόνο για να αρχίσουν ξανά. Αυτές οι διαρκείς ένοπλες συγκρούσεις υποθέτουμε ότι είχαν δύο διαμετρικά αντίθετες επενέργειες. Πρώτον να παροξυνθούν οι ούτως ή άλλως συστατικές αντιθέσεις μεταξύ γειτονικών αρματολικιών για τα όρια της εδαφικής κυριαρχίας του καθενός, αντιθέσεις οι οποίες εντεινόνταν περαιτέρω από τη δράση των μεγάλων ιδίως ληστοσυμμοριών. Οι αντιθέσεις ενσωματώνονταν σε κάθε ορεσίβια κοινωνία ως συγκρούσεις στο όνομα της καλύτερης κατοχύρωσης της ασφάλειας μεταξύ των ενεργείας και των διεκδικητών του αξιώματος του πρωτοκαπετάνιου του κάθε αρματολικιού.

Η δεύτερη επένεργεια των πολέμων της κατάκτησης της πρώτης περιόδου και ακολούθως των μικρών τοπικών συγκρούσεων, ήταν η διαμόρφωση μιας ενιαίας συλλογικής συνείδησης των ένοπλων τοπικών ορεσίβιων αρχοντιών. Τη συναντήσαμε να εκφράζεται αρχικά στην εξέγερση των Αρματολών του τέλους του 17ου αιώνα κατά τη διάρκεια του τουρκοβενετικού πολέμου, εξέγερση η οποία διήρκεσε πάνω από δέκα χρόνια. Πρόκειται για τεράστιο διάστημα για πληθυσμούς με χαμηλή υλική βάση και μάλιστα σε έναν αιώνα ασυνήθιστα κρύο και με αλλεπάλληλους πολέμους, γεγονός το οποίο μας επιτρέπει να δεχτούμε την πολύ ισχυρή δέσμευση των ορεσίβιων αρχοντιών στα προνόμια και τις βλέψεις αυτονομίας. Ήδη από τότε, και ανεξάρτητα από την τελεολογία και μάλιστα αφελή της επίσημης ιστορίας που βλέπει του Αρματολούς να μάχονται ως Έλληνες στο τέλος του 17ου αιώνα, αυτοί μάχονταν για την εμπέδωση της δικής τους αυτονομίας, αλλά πλέον συλλογικά με ενιαία πεποίθηση ότι οι Οθωμανοί ήταν ξένοι και κατακτητές, όπως άλλωστε και οι Βενετοί ανεξάρτητα από την πρόσκαιρη συμμαχία μαζί τους. Αυτή η εξέγερση αποτέλεσε μείζονα καμπή στην εξέλιξη του αρματολικού φαινομένου επειδή άρχισε να διαμορφώνει συνείδηση των κοινών

συμπεριόντων των τοπικών ορεσίβιων αρχοντιών, και όχι φυσικά του χριστιανικού πληθυσμού των αρματολικιών εν γένει.

Ακολούθησε έως τις αρχές του 18ου αιώνα μια καμπή, αποτέλεσμα της ήττας της εξέγερσής τους, για να αναλάβουν ξανά οι μάλλον ανυπάκουοι προεστοί τα ηνία διαφόρων αρματολικιών. Στο εξής, και έως περίπου τα μέσα του 18ου αιώνα οπότε συγκροτήθηκαν οι πρώτες αδιαμφισβήτητες ισχυρές αρματολικές οικογένειες, τα πρωτάτα, γενικεύτηκε το καθεστώς της de facto κληρονομιάς του αρματολικιού στους άμεσους επιγόνους. Επιπλέον, από όσα γνωρίζουμε φαίνεται πως εντάθηκαν οι προσπάθειες της εμπέδωσης υψηλής εσωτερικής αυτονομίας, της οποίας ωστόσο το όχημα ήταν οι ανταγωνισμοί με τις υπόλοιπες τοπικές χριστιανικές ελίτ και τους περιφερειακούς Οθωμανούς αξιωματούχους για την εσωτερική κυριαρχία στα αρματολίκια.

Πώς θα δούμε την κοινωνική θέση των αρματολών στις περιοχές τους; Κάθε ένα αρματολικό σώμα, και το πλέον απλό μέλος του, αποτελούσε μια κοινωνική ομάδα διαφοροποιημένη από τον εν γένει πληθυσμό του αρματολικιού, τόσο από τους απλούς κτηνοτρόφους όσο και από τους δημογέροντες και προεστούς των χωριών και των καζάδων αντιστοίχως. Ένας βοσκός που εντασσόταν ως απλός ένοπλος αρματολός, παρότι δεν έπαυε να είναι ραγιάς, είχε εισέλθει στον κόσμο των προνομίων τα οποία ασκούσε στο όνομα του πρωτοκαπετάνιου του. Και οι πρωτοκαπετάνιοι, οι Έξαρχοι; Ας μου επιτραπεί να συνοψίσω σε τρεις κατηγορίες τις παραμορφώσεις που έχουν υποστεί οι πρωτοκαπετάνιοι από μεγάλο μέρος της ιστοριογραφίας. «Τουρκοφάγοι» για τους παλαιούς και τους νεότερους εθνικιστές, «ανυπότακτοι» των ορέων για τους Έλληνες και Ευρωπαίους λάτρεις του φολκλόρ, «βάρβαροι» που κατέφευγαν στη βεντέτα και τις ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ τους για τους ροζ εκσυγχρονιστές της μετανεοτερικής ιστορίας. Το επιστημονικό μειονέκτημα αυτών των ερμηνειών, εκτός πολλών άλλων, είναι ότι παρατηρούν την ιστορία από την κλειδαρότρυπα διαφόρων μικροσυμβάντων.

Είδαμε ότι οι πρωτοκαπετάνιοι διέθεταν την προσωπική τους αυλή, η οποία περιλάμβανε πιθανότατα και βάρδους, με την οποία

διαχειρίζονταν τα συμφέροντά τους, συμφέροντα τα οποία απέρρεαν από την απόδοση των προνομίων στο πρόσωπο του εκάστοτε πρωτοκαπετάνιου από την Πύλη. Και όλα τα μέλη του αρματολικού σώματος μετείχαν και ασκούσαν αυτά τα προνόμια αναλογικά με τη θέση τους επειδή τα απένειμε ο πρωτοκαπετάνιος προσωπικά στον καθένα. Η εξέγερση του τέλους του 17ου αιώνα προκάλεσε την ανάδυση μιας συνείδησης κοινών συμφερόντων και μαζί κατέστησε τη δύναμη του εκάστοτε πρωτοκαπετάνιου σημαντική τόσο ώστε σταδιακά να καθιερωθεί η πρωτοκαπετανία ως *de facto* κληρονομικό δικαίωμα. Αυτό το καθεστώς εκδηλώνεται εντονότερα από την βαθμιαία ανάδυση των μεγάλων αρματολικών οικογενειών, των πρωτάτων, από το 1740 περίπου, και πιθανότατα ήταν συνδεδεμένο με τον παραγκωνισμό των άλλων πληρεξούσιων προεστών των καζάδων, εν προκειμένω των δημογερόντων και των Κοτζαμπάσηδων στις ορεινές περιοχές της κεντρικής Ελλάδας. Από τότε, οι γαμήλιες σχέσεις, αν και παμπάλαια πρακτική, άρχισαν εντονότερα να συνιστούν σύστημα συμμαχιών μεταξύ των πρωτοκαπετάνιων με προφανή στόχο την προάσπιση κοινών συμφερόντων ή την άμβλυση των αντιθέσεων. Σε αυτά τα προφανή χαρακτηριστικά διαμόρφωσης μιας ένοπλης αριστοκρατίας ύστερου μεσαιωνικού τύπου, έρχεται να προστεθεί ως απόδειξη και η περιοδική σύγκληση του συμβουλίου των πρωτοκαπετάνιων για το οποίο δυστυχώς γνωρίζουμε λίγα.

Τι είναι μια κοινωνική τάξη; Στις ιστορίες των ανθρώπινων κοινωνιών ποτέ δεν έχει συγκροτηθεί μια κοινωνική τάξη με μηδενικές εσωτερικές αντιθέσεις. Νομίζω, μάλιστα, ότι οι εσωτερικές αυτές αντιθέσεις παροξύνονται ανάλογα με την ένταση και τη μορφή της ισχύος που διαθέτει η τάξη αυτή ως σύνολο. Στη δική μας περίπτωση, μαζί με όλα τα δεδομένα που μαρτυρούν τη συνείδηση κοινών, συνήθως πολιτικών, συμφερόντων μεταξύ των μελών της τάξης των πρωτοκαπετάνιων, διατηρούνται οι αντιθέσεις που έφταναν έως και την σύγκρουση αλλά και οι προσωπικές βεντέτες.¹⁰⁸ Και παραλλήλως οι μηχανισμοί αποφυγής ή και περιορισμού των συ-

¹⁰⁸ Νομίζω πως την πλέον ενδιαφέρουσα ανάλυση για τις βεντέτες την οφείλουμε στον Διονύση Τζάκη, *Αρματολισμός*, ό.π., σ. 73-85.

γκρούσεων μεταξύ των πρωτοκαπετάνιων, όπως αυτοί της σύμπληξης συγγενικών σχέσεων.

Εντέλει τα αρματολικά σώματα σε κάθε αρματολίκι αποτελούσαν μια διακριτή ηγετική ομάδα από τον υπόλοιπο πληθυσμό και επικεφαλής τους ήταν ένας αριστοκράτης, ο πρωτοκαπετάνιος, σε πυκνή επικοινωνία λίγο πολύ με όλους τους κοινωνικά ομοίους του.

Ο 18ος αιώνας εξελισσόταν για την αριστοκρατία των πρωτάτων στην περίοδο κατά την οποία ο πληθυσμός και ο πλούτος αυξάνονταν σημαντικά, η κτηνοτροφική και οικοτεχνική παραγωγή, αλλά και οι καλλιέργειες στα πεδινά, αναπτύσσονταν με κίνητρο το εμπόριο. Οι αρματολοί ήταν πάντα κτηνοτρόφοι. Αλλά η εμπορική ανάπτυξη του 18ου αιώνα συνάντησε την ανάπτυξη της δικής τους ισχύος και η ζεύξη των δύο αυτών τάσεων θα πρέπει να τους έκανε να σκεφτούν τον πλούτο κυρίως με όρους χρηματικούς, και η παλαιά τους συνείδηση για την αυτονομία της κυριαρχίας τους μάλλον απέκτησε και κάποια βαρύνουσα οικονομική σημασία. Έτσι, νομίζω, άρχισαν περισσότερο να πολιτεύονται και λιγότερο να πολεμάνε, για τούτο ίσως η συμμετοχή τους στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1768-1774 ήταν περιορισμένη, και το ίδιο συνέβη με τη συμμετοχή τους στην κίνηση του επίφοβου επαναστάτη Αρματολού του Ολύμπου Νίκο Τζάρα (Νικοτσάρα).

Στην πολιτικοποίηση της δράσης τους συνέβαλαν και οι πρώτοι Επόπτες Δερβενίων, αρχικά ο Κουρτ Πασάς από το 1762, και στη συνέχεια ο Αλή Πασάς από το 1787, όταν ανέλαβε αυτή την πολύ κερδοφόρα θέση. Επιδίωξη και των δύο ήταν να εξασφαλίσουν τη συμμαχία των πρωτοκαπετάνιων, και ειδικότερα ο Αλή Πασάς ήθελε να ενισχύσει τη θέση του για να πολεμήσει με μεγαλύτερη ευχέρεια τους Σουλιώτες, οι οποίοι εθεωρούντο ο κατεξοχήν πυρήνας ακύρωσης του καθεστώτος της κατάκτησης στις περιοχές της νότιας Ηπείρου. Αυτή η ειρήνη μεταξύ πρωτοκαπεταναίων και του Επόπτη Δερβενίων ενίσχυσε σημαντικά τους πρώτους, πολλαπλασίασε τις προσωπικές συμμαχίες του κάθε Έξαρχου με μικρότερους Οθωμανούς αξιωματούχους με το σύστημα των καπακιών, πολλα-

πλασίασε τις συσκέψεις τους τονίζοντας και με αυτό τον τρόπο την επίγνωση που είχαν οι πρωτοκαπετάνιοι για τα κοινά μεταξύ τους συμφέροντα. Η σχετική ειρήνη διάρκεσε έως το 1802. Από τότε οι απόπειρες του πασά των Ιωαννίνων να διασπάσει και να ελέγξει τα αρματολικά πρωτάτα οδήγησε το 1806 σε μια ακόμη μεγάλη εξέγερση των Αρματολών, αυτή τη φορά ειδικά εναντίον του Αλή πασά. Η σύσκεψη των πρωτοκαπετάνιων στο Καρπενήσι όρισε επικεφαλής της εξέγερσης τον Θεσσαλό Αρματολό Θύμιο Βλαχάβα μαζί και τον Νικοτσάρα. Ηττημένοι στις χερσαίες μάχες, αυτοί οι δύο αν και ορεισίβιοι, συγκρότησαν με μεγάλη ευκολία ένα πολεμικό στολίσκο και μάχονταν τα οθωμανικά πλοία στα παράλια της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, ελπίζοντας ταυτοχρόνως στη βοήθεια της Ρωσίας. Αυτά έως το 1809, οπότε και οι δύο εκτελέστηκαν και η εξέγερση έληξε με τη συναίνεση όλων. Έκτοτε, η δύναμη των πρωτάτων δεν μειώθηκε, αλλά άρχισε να κλονίζεται επειδή η αριστοκρατία των Αρματολών, οι πρωτοκαπετάνιοι, έχασαν σε κάποιο βαθμό την εσωτερική συνοχή που είχαν διαμορφώσει. Ωστόσο, τα προνόμια των αρματολικιών παρέμειναν ακέραια, και οι Αρματολοί οι φύλακες τους. Έτσι, ήδη από την εποχή του Αλή πασά, το πολιτικό ερώτημα για τις ορεινές περιοχές της κεντρικής Ελλάδας δεν ήταν ποιος θα έλεγχε τα αρματολίκια, αλλά ποια δύναμη θα προσεταιριζόταν τους πρωτοκαπετάνιους.

Σε αυτό το ερώτημα απάντησε επιτυχέστερα όλων η ελληνική επαναστατική ηγεσία κυρίως επειδή διέθετε ηθικό, ιδεολογικό και ευρύτερα πολιτισμικό πλεονέκτημα. Οι Αρματολοί, με τα δικά τους συνειδησιακά και ιστορικά εφόδια και από την κοινωνική τους θέση ως τοπικές αρχοντίες, σχεδόν όλοι, πρωτοκαπετάνιοι, πρωτοπαλικάρα και παλικάρια, με την ενιαία στάση που επέβαλε η πατριαρχική τους δομή, έγιναν μέλη της Φιλικής Εταιρείας, και σχεδόν όλοι, είτε ως στρατηγοί, αξιωματικοί και ένοπλοι πολίτες, συγκρότησαν μεγάλο μέρος των ένοπλων σωμάτων των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της Επανάστασης.

Ληστεία, οικονομικά πλεονάσματα, κτηνοτροφία

Υποθέσεις για το πλέγμα που τις συνδέει, 18ος-19ος αιώνας

Τι ήταν οι κλέφτες; Η νεοελληνική ιστοριογραφία, μα περισσότερο η κοινή συνείδηση, τους έχει εντάξει στην πολιτική, ειδικότερα στη στρατιωτική, ιστορία: ήταν οι πολεμιστές της τουρκοκρατίας' μάχονταν τους Τούρκους και τους κοτσαμπάσηδες συνάμα. Μέσα από το πρίσμα αυτό ειδώθηκε ο ρόλος τους: αντιστάθμιζαν τις αδικίες, τις υπερβάσεις των κυρίαρχων ομάδων, προετοιμάζοντας μάλιστα και τη μελλοντική ανατροπή των δεδομένων – ανατροπή που πέτυχε το εθνικό σκέλος, μα δεν ολοκληρώθηκε ως προς το κοινωνικό.

Σήμερα ωστόσο ξέρουμε πως ετούτη η οπτική παραμορφώνει τα πράγματα' θα προσπαθήσω να εντάξω το φαινόμενο σε διαφορετικό πλαίσιο' η απάντηση θα πλησιάσει έτσι ορθότερα το αρχικό ερώτημα. Μας χρειάζεται δηλαδή να διερευνήσουμε την οικονομική σύνδεσή τους με την κοινωνία: ποιες παραγωγικές δυνάμεις ευνοούν τη ληστεία και ποιες όχι, σε ποιο κοινωνικό και ιδεολογικό πλέγμα στηρίχτηκε – γιατί βέβαια η ληστεία δεν ήταν προϊόν της τουρκοκρατίας' προϋπήρχε, και επιβίωσε. Είναι άλλωστε φαινόμενο παγκόσμιο, το ίδιο όπως και η μυθολογία της: Ρομπέν των δασών υπάρχουν για όλους τους λαούς και σε όλες τις εποχές.

Η υπόθεση που προτείνω, όπως διαφαίνεται άλλωστε από τον τίτλο, είναι πως η ληστεία και η καταστολή της ως ενιαίο φαινόμενο (κλέφτες δηλαδή κι αρματολοί προεπαναστατικά, ληστές και χωροφύλακες κατόπιν), βρίσκεται σε οργανική σχέση με την κτηνοτροφία (την ορεινή και περιπλανώμενη, τα μεγάλα κοπάδια που μετακινούνται αναζητώντας βοσκοτόπια), καθώς και με κάποιους τρόπους βίαιης ιδιοποίησης προϊόντων ή χρημάτων, δίχως την κάλυψη του ισχύοντος δικαίου. Πιστεύω πως το σχήμα αυτό μας